

СУЧАСНІСТЬ

ЛИСТОПАД 1972 Ч. 11 (143)

**К. МИТРОВИЧ: ПОРТРЕТ СКО-
ВОРОДИ**

**О. СОЛЖЕНЦИН: МИСТЕЦТВО
— В ІМ'Я ЛЮДИНИ**

**В. РУДНИЦЬКИЙ: СПОГАДИ
НОТАРЯ**

**SUČASNIST — NOVEMBER 1972
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

МИКОЛА СКРИПНИК

Книжка на 344 стор. друку, крім нарису діяльності М. Скрипника на тлі української дійсності 1920—30-их років, містить у додатках документи і велику бібліографію.

Ціна: 20 н. марок, для США і Канади — 7 дол., в ін. валютах — рівновартість ціни в дол.

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчости всесвітньовідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстарції Р. Петрука.

Ціна: 10 н. м., або 3 дол. у картоні;
15 н. м., або 4.50 дол. у полотні (США і Канада); або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

СУЧАСНІСТЬ





Григорій Сковорода
(Портрет роботи мистця-графіка В. Мате)

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИСТОПАД 1972, Ч. 11 (143)
РІК ВИДАННЯ ДВНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Феदिшин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: „Historical Abstracts“, „America: History and Life“.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Уривки для Anne-Marie

Роман Бабовал

1.

заграймо в загадки поки ще пастки нас
не впіймали поки не впіймали ще сонця
зіграймо решту літа решту літ останню
дрібку сміху перед новою паморочню ми
проснемося колись між двома зернинами
збіжжя так наче б між двома островами
одурманені забутливими течіями слідом
за нами білі фрегати перепливають най-
глибші пропасті і з-поза урвищ комахи
ще викличуть нові пори року яскравіші

зіграймо душу зіграймо щастя зіграймо
крихлу пам'ять зіграймо недожиті мрії
на межі дня і ночі ми посіяли мільйон
полохливих яструбів і одну лиш краплю
свіжішого дощу десь кажуть проживають
за простором мертвих річищ заворожені
князівни крізь найжаркіші пустирі над
якими небо багровіє ми пускаємося між
двома пожежами спраги засинаємо давай
зіграймо (зникла жар-птиця) смак води

2.

перенеслися білі журавлі
поза соняшний простір де
згоряють найкращі дерева
тоді лишень коли смієшся
як нагло засинаєш восени
перенеслися й овочі поза
самоту найсвітлішої бджоли

у паморочі папороті живу
в країні де на небі коні
гливіші в країні де нема
на небі хмари нас комахи
переведуть крізь срібний
дощ туди де зріють птахи
казкові й чародійні ріки

в годину коли найкращі
сузір'я сходять я тебе
люблю в годину коли ти
сниш про сум лісовиків
я мовкну в годину коли
заходить сиве сонце за
краску твоїх очей тоді
я дримаю в годину коли
пожежі прокидаються по
лісах я сню

про тебе в
годину коли море пісок
просіє я незайманий в
годину коли твоя шкіра
пахне невідомим квітом
я сміюся в годину коли
ти мовкнеш я тривожуся
в годину коли ти стаєш
густіша за плодоносний
чорнозем тоді я вмираю

4.

як перероджуються дерева в
морські потвори випускають
діти паперові змії і птахи
до тебе говорять по дебрях
коли позаду мене гусне ніч
і знову осінь знову година
голубів яких ніхто напевно
не побачить хіба що раннім

ранком коли під осінь діти
вмирають на нечувані ніким
недуги восени ліси ростуть
у відгомоні землетрусів ти
кохаєшся в пожарі папороті
і млієш в тишині пташиного
сну тебе мабуть і вигадали
в кризі щастя казкові маги

коли ми вижиємо суворі зими
океан роздереться на пташині
заклики на вогняні шматки а
за тобою (кажеш) непережиті
світанки за мною незліченні
(чуеш) струї самоти й сонця

розгвинчені коли ранок коли
ранок проспиться коли ранок
прокинеться зовсім молочний
я тебе поцілую ми собі хату
збудуємо з піску й мертвого
листя над тишиною (не плач)

6.

після століття тишини на краю
ледь початого життя при кінці
непередбаченої подорожі серед
рік що згинули між нами поміж
дерев які дивуються у поспіху
комах що забігають в таємничі
царства посеред усіх голодних
птахів що їх

ніхто вже мабуть
не побачить (що їх не полюбив
ніхто) між двома вечорами під
двома листками мертвої тополі
в красці помаранчі де занадто
років я прожив на одне літо я
тебе віднаходжу і знову гублю
тебе як прокидається папороть

ми зустріли новий рік з послулими
птахами на руках спросоння я тебе
поцілував в уста снючи про далекі
побережжя снючи про самотність ти
усміхнулася ввічливо немов спілий
острів в океані погорілого збіжжя
(серед літа серед

жнив) гудуть за
нами шляхи якими звідусіль на ра-
ду зійшлися найсвіжіші вітри най-
кращі дні найсміливіші приби собі
ми обіцяли ніколи не прощатись ти
плачеш за горою мабуть забарилось
між двома дощами зір наше сузір'я

8.

прориваються сивіші дощі в царство
комет між двома осенями доростають
гори й тучі прокидаються роями по-
лохливих цикад (а) подеколи комахи
сиві догризають спілі яблука (а я)
спросоння павуки дорисовують сонце
на небі (а я тебе) ліси перегоріли
під крилом метелика а може й напів

мертвої жар-птиці (а я тебе люблю)
поснули велетні в країні де бджоли
й ріки родяться (а я тебе) присіли
біля воріт пожадливіші світанки (а
я) інколи мій пес до зір забреше в
передчутті приснилого потопу (а) я
кормлюся твоїми поцілунками твоїми
іменами (я люблю я так люблю тебе)

Лювен, січень 1972

Роман про добру людину (V)

Емма Андієвська

Звичайно, це не означало, що Дмитрик одразу ж і ступив на цю дорогу. Тобто, може, й ступив, бож усі нові дороги беруть початок від старих і, перш ніж карколомно відгалузитися, деякий час, вбиваючися в колодочки й вилуцуючися з останніх молочних оболонки, ідуть поруч, завдяки чому людина й не помічає, де нове відбрунькувалося від старого, аж поки її прониже нагале усвідомлення: щойно навколо мерехтіли знайомі обличчя, щойно чоловік метушшися, поспішаючи разом з іншими второваним гостинцем, а тут старі путі щезли, ніби їх ніколи й не існувало, все, досі важливе й конечне непотрібним моллохом залишилося далеко позаду, і занехаяна й притлумлена щоденними клопатами душа, в якій раптом виникли джерела, мадачки, ди-хальця, жмути віброуючих волокнин, випросталася і, подиву гідно змужнівши, ловить заграву свого ще не цілком осми-сленого, але вже в головних контурах намацально відчут-ного покликання, хоч це покликання і втілюється покищо в приглушену коломиїку, яка серед таборового майдану у вузькому проміжку між першою й другою калложею досягає Дмитрикового вужа.

Властиво, Дмитрик навіть вагався б сказати, чи це справді коломиїка. Наче й коломиїка, тільки від неї щомиті відокремлювалася то дума, то козачок, то суцільний танцювальний вихор з тупотінням, виляскуванням і хвацькуватими приспівками, які, добігши затяжної ноти, видовжувалися в сувій м'якої, тужно-веселої, незнайомої, а zarazом ніби й знайомої мелодії, так, немов не Дмитрик, а хтось із його предків чув її, і пережиття далекого вільного прадіда, скиненого з сідла не ворожим списом, а негаданим прозрінням, знехтувавши віками й неспадковістю особистого досвіду, на коротку мить в усій тодішній осяйній неповторності передалося Дмитрикові, наслідком чого він і побачив (правда, це бачення ішло не з очей, а з прудної клітки), що над третім бараком, звідки линула музика, і до верхів'я Карвенделя — з первісно опуклих, а згодом дещо продовгастих тонів (тягучих перлямутрових слимачків, кожен із вушком-талісманом усередині проти зла й мерзоти) ширяться звукові легені, щоб охороняти таборян від нещастя, даруючи їм надію на краще, людяніше майбутнє, й радість, яка й Дмитрика виповнює по вінця, аж він, мимоволі пританцювуючи, петлює слідом за коломиїкою, силкуючися встановити, хто ж це серед буднів розсвяткувався.

Ясна річ, заглядаючи в крайньому бараці до підвального вікна, завжди роздзяпленого, а тепер щільно завішено-

го ліжником, крізь який, опріч музики, нічого не просякало, Дмитрик уже догадався, що це стара гуцулка, баба Кирилиха (адже кілька днів тому вона через хлопців, а тоді й у власній особі, перестрівши Дмитрика, запрошувала до себе, тільки йому це зовсім вилетіло з голови), Кирилиха з файкою, — як її поза очі кликали, бо вона не розлучалася з люлькою, схожою на баклажан, перев'язаний посередині (про цю люльку пускали торохту, ніби вона така містка, — завдяки властивості розширюватися в темноті, — що туди влазить на раз не лише десяток кашпуків тютюну — це Дозьо Каленик сам бачив, випиваючи колись у Кирилихи, а й домовик, якого баба буцімто в цій самій файці вивезла з дому, боячись не так, що його запроторять до Сибіру з усіма іншими гуцулами за злісний націоналізм, — бож домовик умів балакати тільки по-українському, а це надто очевидна антирадянська ознака, — як того, що домовик, лишившись безпритульний, блукатиме по горах серед руїн та ще з розщукки потрапить до ледачого товариства зайд, які за юдину винагороду по всій Україні палять церкви, бібліотеки, нищать прадідівські пам'ятки, щоб відтяти коріння й пам'ять народів і, згноївши в ньому людяність і гідність, перетворити на безлике імперське бидло. Тож нема нічого дивного, що баба пожаліла домовика, хоч таборові пліткарки й клялися, ніби то не домовик, а найсправжнісінький одноногий дідько, — мовляв, під час голоду в тридцять третьому році нечистого, який відбився від своїх, селяни узяли за корову й від'їли йому кінцівку від ратиці до стегна, а Кирилиха, надивавши небораку згодом у Карпатах, приручила диявольського сина, вилікувала, зробила своїм лобасем і тепер тримає для грубших робіт та рідкого ворожіння, яке завжди збувається, через що, особливо жінки, й побоювалися гуцулки, хоч вічно, попри часті відмови, й обсідали Кирилиху, благаючи, щоб вона вичитала їм подальшу долю), — палячи за браком тютюну, зілля, від якого й звиклим до махорки й таборового самосаду куріям макітрилося в голові, — за давнім звичаєм, як колись запорожці, йдучи в ченці, — з музиками відзначає свій від'їзд до Австралії, куди її, — явно переочивши бабин похилий вік! — однією з перших записали на еміграцію, і — нечуваний випадок за такий короткий час! — вже й повідомили про виклик.

Подія, що остаточно зміцнила тямущих людей на думці: Кирилиха з файкою не інакше, як пахнула зіллям в обличчя вербувальникові, аж йому в мозку щось переставилося, бо коли приїздили комісії з країн, ласкаво схильних прийняти здорових і працездатних утікачів, і всі наввипередки юрмилися (Левко Щирий у тисканині і ока відбіг, і череп розколошкав), аби потрапити на список до числа щасливців, Кирилиха з файкою стояла осторонь, пускаючи клуби особливо в'їдливого диму, який тепер і обернувся на візу.

Зрештою, коли стало ширше відомо, — за півгодини ця вістка облетіла весь табір, — що Кирилиху, перед моло-

дими й дужими, беруть до Австралії, Свирид Губатий і Амвросій Туптало, обговорюючи за чаркою, — як то належить солідним людям, — в Аристида Киндзі таборіві новини, не тільки не здивувалися, а й в один голос заявили, що тут немає жодних підстав дивуватися, адже віза для Кирилихи — дитяча забавка, від цієї чаклунки можна й не такого очікувати. Якщо вже на те зійшла мова, вони переконані, — і хіба лише вони? — що віза до Австралії — мізерні перші квіточки, їй Кирилиха явно готується встругнути штуку, яку їй нащадки згадуватимуть, бо рівно перед двома тижнями опівночі, щойно вони, Свирид і Амвросій, вийшли від Киндзі і, щоб трохи розім'яти ноги (а зовсім не тому, ніби їм лускала від п'ятики голова і вони від хмелю не втрапили додому!), подалися до свого барака не навпростець, а в обхід понад Ізаром, вони на власні очі угледіли Кирилиху, як вона вищукувала в лозах над водою не лише зілля, що вичарувало їй візу, а й корінці, які продовжують життя. Ці корінці світилися в п'ятмі, наче баба тримала в руці жмут охрового дев'ятигранного проміння, а вони, і Свирид і Амвросій (на своєму віку їм довелося децимо пережити!), трохи тямлять, що і до чого!

Є ж зовсім певні ознаки, яких не приховати, хоч Кирилиха дбайливо й замітає сліди. До того дбайливо, що ніхто в таборі навіть такої дрібнички в неї не вивідав, як — скільки їй років. А хіба її всілякими хитроцями не заманювали в ленета таборіві жартуни, затаївши за всяку ціну (от закортіло дурисвітам) вирвати від баби зізнання, коли вона народилася, що, на думку бувальців, одразу вияснило б, чи дід Филімон — Кирилишин любас? — припущення, яке довгий час хвилювало таборових гульвіс, — протє кожного разу Кирилиха з файкою пошивала надокучливих причеп у дурні, і не одному хвалькові доводилося програвати заклад (Данькові Озерному довелось навіть парасолло з'їсти), хоч це не охолоджувало інших і далі ставити на Кирилиху, як на коня.

А хіба це не знаменне? Хіба звичайна стара людина приховувала б літа, якби з нею усе було гаразд?

Звісно, тямковита людина і силець не ставила б, і з марними розпитами не виглуплювалася б, їй вистачало б пильніше придивитися до Кирилишиної люльки, щоб одразу збагнути: і скільки Кирилисі років, і що то за люлька, і чого вона в Кирилихи, не потребуючи й свідчень Тимоша, збий, уперше запримітивши в таборі Кирилиху з файкою, злід і мало не влав перед нею навколішки (хоч Богдан Онишук і Тарас Клименко стояли поруч, вирячившись на нього), а коли трохи оговтався, на домагання Тараса, що з ним і чи не збирається він поклони бити перед старою бабою, Тиміш аж біля свого барака нехотячи признався, що файка Кирилихи виклепана з Довбушевої бартки й оббита сріблом із кулі, від якої загинув гордий опришок.

А вже коли Тиміш у цей спосіб висловлювався, то навряд щоб він помилявся. Та й не міг він настільки грубо помилитися й звичайну люльку сплутати з Довбушевим топірцем лише тому, що, повертаючися саме від таборової адміністрації, він ледве переставляв ноги, притлумлений нищівною вісткою: через туберкульозу, про яку він і гадки не мав (і звідки те лихо на нього звалилося, адже він за все життя ні разу не хворів!), його не беруть до жодної рятівної країни, і від цієї думки самі підгиналися коліна й затьмарювало розум!

Зрештою, якби Тиміш і взагалі ніколи рота не розтуляв, то й тоді хто повірив би, ніби виклик до Австралії Кирилиха завдячує не відьомському зіллу, а якийсь родичці, що колись виїхала на заробітки до Канади, а звідти переселилася до Австралії і тепер, розшукавши через Міжнародний Червоний Хрест Кирилиху, оплачує своїй далекій кривнячці і квіток, і утримання, благаючи її чимшвидше приїздити на достатки, — коли сам Іпатій Сціпіонович Удівець не раз доводив (не тоді, як на нього находило, і він, тверезий і поголений, мов до причастя, в чистій сорочці, в краватці й окулярах, простував табором, виголошуючи до всього людства відозви, як боротися зі злом, англійською, німецькою, французькою, грецькою і санскритською мовами, — так бодай запевняли ретельники, що задля душевної рівноваги бігали по черзі радитися то до професора Кави, то до Цуркалевського, то до Кобилка, аби пересвідчитися, чи не накликає, бува, Удівець з розпачу й огірчення моровищці чи ще якогось лиха на таборян, — а як його відпускало, і він, обрісши шпакуватою щетиною, без сорочки й окулярів, лише з ірвіським коцом на плечах спокійно сидів за чаркою, ділячися з горілчаними побратимами історично обгрунтованими спостереженнями про характерників, докладно описаних у його конфіскованій і знищеній дисертації — він її знав напам'ять, адже багато чого він записав із уст очевидців, і ті люди залишили глибокий слід у його душі, надихнувши на крамольну дисертацію, — за яку Удівця засудили до розстрілу, а тоді через недогляд чи й просто полінувавшися копати нові траншеї для трупів, оскільки й так перевиконали норму, замість ліквідувати, на двадцять п'ять років заслали на Колиму, де навіть витриваліші, ніж він, відбігали розуму й людської подобі, бож по всьому М'ясожерному Чоботі, від Карпат до Тихого океану ущерб заповненому знедоленими людьми, енкаведешники день і ніч переклепували цілі народи на безликих тварюк. Переклепували й Удівця, однак не переклепали — може, тут дещо помогли характерники, хто зна? — бож його напередодні війни випустили, заборонивши повертатися на Україну, хоч він одразу ж товаровим потягом — добрі люди допомогли, а він не побоявся, що його зловлять і знову упечуть у кам'яний мішок або що замерзне по дорозі, — примандрував до Києва, гнаний невідчільною думкою: заки він, Удівець, рухається, він

мусить розшукати відповідну людину, якій розповідь — книжки вже не дадуть написати, — і то виключно на підставі фактів, переосмислених примусовим досвідом, — коли йому оповідали діди на Запоріжжі, він слухав зовнішнім слухом, який не зачіпав глибин його ества; щойно Колима зробила його внутрішньо зрячим, — про тяглість знання характеристиків, тампльєрів і альхеміків, бо в цьому криється глибокий сенс, як боротися зі злом. До цього переконання Удівець дійшов тієї миті, як на його очах енкаведешники застрілили Зиновія Губенка. На його очах і раніше розстрілювали, але коли Губенко впав на сніг, у прудях Удівця ніби розірвалася завіса, і він, заціпеніло стежачи, як по снігу тягнуть мертвого товариша, з ясновидючою чіткістю збагнув: характеристики (не лише володіли філософським каменем, перетворювали глину на золото, вільно проходили крізь найгрубші мури, знали еліксир вічного життя, а й навчали людей, як боротися зі злом. Це вони, одвічні лицарі світла, зі століття в століття надихали слабодухих вірою: смертоносний Батіг, який пахолки зла проголосили єдиним богом, зм'якне смердючою ганчіркою (й розсиплеться на попіл, щойно люди подолають у собі страх, бо під ріжками крові визріває світло, покликане знищити всю мерзенну гидь. Тому прихвостні тьми й прусуються, дедалі лютіше витоптуючи Україну, бо вони знають: світ вони обдурили, світ визнав їх рятівниками людства, проголосивши катів і зайд визволителями, але Україна не скорилася їй не присягла злу, хоч її вже століттями намагаються обернути на кльоаку, яка плодила б нищих тварюк без роду й племені; на Україні ще безнастанно народжуються сини світла, що гинуть в імперській м'ясорубці за волю, добро, правду й справедливість, і пахолки зла метушаться, передчуваючи свою загибель, бо Україні, заплываній, спустошеній і загідженій російським чоботом, волею Всевишнього, а Його воля незбагненна, — добро й зло обирають не тільки поодиноких людей, а й часом цілі народи, й імперські нації додатково відповідатимуть на Страшному Суді, — випало стати коліскою добра, що поверне людям їх людську подобу), — мовляв, вистачає, зосередившись, — розпорошена уява безсила проникнути в суть речей, — збоку глянути на Кирилиху з файкою (він, Удівець, так розглядав камінних баб, коли ще їздив із Яворницьким розкопувати високі могили в степу; не дарма ж кажуть: з боку видніше!), щоб з цілковитою певністю усвідомити: родичка в Австралії — балаканина для немовлят! — Кирилиха не має жодних родичів уже хоча б із тієї простої причини, що вона стара, як земля.

А щоб слухачам стало ясніше і щоб вони не надто довго дивилися своєму горілчаному побратимові в рот, Удівець уточнював: емігрує лише той, хто боїться смерті й нарути, тобто звичайна людина, а Кирилиха не потребує нікуди емігрувати (такі, як вона усюди дома!), оскільки вона не підвладна ні страхові, ні смерті, бо коли від Василькового ка-

ганця загорівся третій барак і серед ночі люди, напівбожевільні від страху — дехто думав, що барак навмисне підпалили радянчики, — виплигували з вікон у самій білизні, рятуючися від полум'я, вона спокійнісінько сиділа, блискаючи надто молодими, як на її вік, очима й курила файку!

А це ж далеко не єдиний доказ! А втім, навіть помінивши всі ці докази і розглядаючи справу без найменшого упередження, варто лише пригадати, за яких обставин Кирилиха з'явилася в таборі, щоб одразу дійти належних висновків! Адже хто не слабує на голову, той, сливе, пам'ятає, як Кирилиха примандрувала до табору разом з упістами Іреною й Кадиком Голованем. А тепер нехай кожен зважить: чи здолала б звичайна літня людина витримати криївку, голод, переслідування, втечу під постійним обстрілом, митарства, які й молодим над силу? Навряд, якщо вона не з характерницького або ще давнішого незнищеного роду. А коли так, — а воно тільки так і може бути! — то Кирилиха їде до Австралії не емігрувати — це ж, либонь, і дитині очевидне! — а по зілля проти страху й зневіри (це зілля раніше густо буяло на Україні, про що свідчать подвиги предків і вся історія українського народу, та його витовкли безперервні навали, а на вцілілі рештки накиннулися енкаведешники, виморюючи міста й села, аби й згадки не лишилося про спасенне зілля, яке нібито збереглося ще тільки в австралійській пустелі поблизу незайманих опалових родовищ, — це твердження сибірських шаманів Удівець сам кілька разів чув від земляків із Зеленого Клину), щоб рятувати людей, повернувши їм гідність і людську подобу, яку зло намагається замінити мерзенними тварючими піками. Бо хоч Кирилиха й не їде стежкою баби Прицихи, — надто густо біля гуцулки чортів шалається, хоч не вони, а Кирилиха з файкою ними верховодить, — кінцева мета в обох баб спільна, і тут він, Іпатій Удівець, живий свідок: колись випадково йому довелося на власні вуха почути, як баба Прициха й Кирилиха сперечалися про людську долю, аж навколо трава вигоріла, а йому, Удівцеві, два тижні вуха від опіків гоїлися і в голові шуміло. Саме тоді він і довідався: Кирилиха вирушає до Австралії по зілля проти страху, хоч баба Прициха й запевняла, що людей врятує не лік ззовні, а тільки цілковите внутрішнє перетворення з власної волі, мовляв, можливість такого перетворення дана кожному від народження, вистачає лише дещо прикласти рук, не чекаючи манни з неба, однак Кирилиха затялася, ніби люди спочатку мусять прочуматися, надто їх притовкли й знекровили (та і як народові самому зрушитися, коли його, зв'язаного, поклали під дошки й притисли згори кремлівськими сідницями?) — тому вона й мусить роздобути зілля й повезти його на Україну, де найлотіше розпануються прихвосні мороку, бо туди, куди увійшов страх, поставило ногу й зло, і вже найвища пора, аби ту капость викурити.

Цю розповідь Удівця Дмитрик теж чув (властиво, не саму розповідь, а уривки з цієї розповіді, щораз по новому оздоблені міркуваннями Берізка, Гудзика, великого Федора, а особливо зизавого Ростика, що присягався, ніби на підставі цієї розповіді, знахідки для винахідницького ока, — а кому ж видніше, як не винахідникові? — він виснував особливу метеорологічну систему, за якою можна безпомилково — глянув, і як на долоні! — вгадувати не лише погоду в найвіддаленіших частинах світу, а й заворушення в людській душі, і то далеко чіткіше, ніж за допомогою ворожіння чи найінтенсивнішого передчуття; твердження, за яке Ростик негайно — трохи згодом люди звикли, заспокоївшись, й махнули на винахідника рукою, — мало не заплатив життям, бо Іван Дримба, на якому Ростикові заманулося перевірити винахід, — чи ж народжувався де винахідник, якому не кортіло б якнайшвидше випробувати своє відкриття? — кинувся на душевного метеоролога й напевне задушив би, якби їх силою не розборонили, — погоду Ростикові ще великодушно прощали, — чи в Антарктиці від теплих дощів виростають полуниці, чи Індійський океан вкривався кригою, ніхто не перечив, — але зазирати в душу! — цього навіть незлобний Іван Дримба не стерпів, а Дюрченко, з десятих уст довідавшись про небезпечну метеорологію, — він аж уночі кидався, белькочучи, що він ні в чому не винний, — так бодай сусіди розповідали, — а люди зі злости й помсти зводять на нього наклепи, — помчав до таборової поліції з доносом, вимагаючи, аби зизавого шаленця разом із Дмитриком і його бандитськими виплодками негайно репатріювали), і ця розповідь і промайнула в Дмитриковому мозку, заки він, постукавши у фанерні двері, вставлені після пожежі, а тоді, не чуючи запрошення (зрештою, якби воно й пролунало, то ледве чи Дмитрик вирізняв би його з гамору, оплесків і музики), переступив поріг і в підвальній кімнаті, до стелі виповненій густим смугастим димом, крізь який на дужці з відра погойдувалася мерехтлива карбідна лампа (в Кирилихи вічно псувалася електрика на втіху таборовим плиткаркам, бо, за їхніми спостереженнями й підрахунками, надто часті направи, — а направляли не таборові самоуки й невігласи, а запрошені дипломовані майстри свого фаху, — зайвий раз свідчили, що в Кирилихи живе чорт, і електрика псується не від перегнаних дротів, а тому, що нечистий не любить світла), посередині на довгому столі (Дмитрик сам бачив, як Кирилиха зі старих таборових нар, викинутих на смітник, майструвала цей стіл, аж уся дітлашня, та й не тільки дітлашня, — хоч Дмитрик справді випадково й собі зупинився, йдучи допомагати Грицькові Сороченкові переносити манатки з першого барака до другого, — збіглася дивитися, як стара баба, не випускаючи люльки з рота, хвацько орудує сокирою, уперто відхиляючи допомогу й поради, немов боячися, що втручання профанів осквернить древній, забутий метушливими нащадками, яких само небо карає за коротку

пам'ять, прадідівський сакральний обряд виготовлення столу для гостей, бо коли пізніше люди обмінювалися досвідом, усі зійшлися на думці, що Кирилиха наперед знала про візу й готувалася до гучних проводів), поміж сулій, кухлів, трьох буханців порізаного, але не розділеного на окремі скибки хліба, брусків американського жовтого сиру з недавнього приділу і грубо накраяної холодцюватої шинки (рештки Дмитрикової гешефтьярської операції) перед зосереджено веселим товариством, що, підспівуючи, оплескувало кожен вдалий крок господині, угледів спочатку завбільшки з людину рухоме яйце, а тоді замість яйця голісіньку Кирилиху, яка танцювала аркана, пихкаючи з файки їдучим, сльозотечним димом.

Імовірно, цей їдучий сльозотечний дим і завинив (хіба не тому дід Свирид статечно плакав, злепка похитуючи плечима в такт музики й не помічаючи, як він плаче, а Дмитрик попервах кілька разів чхнув і теж витер очі?), що Дмитрик не лише не здивувався, тобто трохи здивувався, однак це тривало так коротко, що він відразу й забув, чому це Кирилисі, та ще в її віці, заблаглося витанцювувати, в чім мали народила, і звідки в неї стільки енергії, що ні Лаврін Кирда, ні шалапут Захарко Борецький, які вискочили на стіл, аби й собі відзначитися, шойно Дмитрик прочинив двері, не втнули перетанцювати гуцулку і, заточуючися, сплигнули додолу? — а й несподівано з полешпою здіхнув і з новим подивом (лише тепер цей подив виявився і глибший, і триваліший, і стосувався вже не Кирилихи, а його самого) встановив: він, Дмитрик, відпужується в тій (ніби не його) закутині свідомості (з хвилиною, як він переступив поріг, ця закутина ніби приросла до нього осиним гніздом), де випадково застрягли й зловісно відлунували Йосипові погрози, і от тепер це осине гніздо згорнулося струпом і відпало, втішивши і спантеличивши Дмитрика, бож він справді пустив Йосипові погрози на вітер і навіть гадки не мав, що вони всупереч його волі проникли в якусь частку його ества (адже він їх цілковито знехтував! Чи це просто нові витівки короля, яка заповзялася ускладнювати йому життя?); проникли й сиділи в ньому не смертельним, проте досить дошкульним, а головне — принизливим наривом (Дмитрика аж кинуло в жар від сорому. Куди він зайшов, коли його вже навіть Йосипові погрози непокоїли? Може, заради цього Кирилиха й запрошувала до себе, воліючи допомогти?), який тієї миті, як Дмитрик його усвідомив, розсотався, і на його місці зайшла така радість і полегша, що Дмитрикові здалося: він завітав не на Кирилишині проводи (хоч, звісно, частково і на це), а на своє власне свято.

І на підтвердження, що він не помилився (та й як тут помилитися, коли від святкового настрою лускалися груди!), Сашко Небіла повернув до Дмитрика голову (він єдиний із гурту зауважив нового гостя, бо ні дід Свирид, ні Стецько Ступалка, ні Лаврін Кирда, ні Захар Борецький, ні Пили-

пенко з бандурою, ні кульгавий Петро з сопілкою, ні сама господиня не помітили Дмитрикового приходу), поволі, як сновиди, вимовив: «Так», показавши пальцем на лаву біля себе, а тоді трохи жвавіше потіснився місцем, присунув Дмитрикові чарку, хліб і шинку і знову вирячився на Кирилиху, ніби вона не танцювала, а вичакловувала кожному його ліпшу долю, що її чоловік помилюко на, здавалося б, непримітному, а в дійсності на вирішальному закруті життя через власний недогляд, дурощі й зневіру прогавив, і тепер те прогавлене явилось перед очі чи тому, що Кирилиха з файкою дійсно вирішила трохи поворожити гостям на прощання, чи тому, що кожен хильнув децидо зайвого, чи тому, що незалежно від обставин приходить час (так, як визріває яблуко), коли людина, підсумовуючи свої вчинки, шкодує за втраченим, яке в такі хвилини майже намацально оприсутнюється, чи тому, що таборовий бабій, гульвіса й віртуоз-бандурист Богдан Пилипенко по-новому перебрав струни, повертаючися з аркана до коломийки, а тоді до тієї незнайомо-знайомої музики, що так схвилювала Дмитрика, а за ним і кульгавий Петро на сопілці спрощено повторив цей мотив і, ніби злякавшись свого зухвальства, одразу перейшов на щось інше, зовсім відмінне, що, однак, не різало вуха, хоч Пилипенко невдовзі напращав уже «Марусю Богуславку», «Олексу Поповича» та «Іро втечу трьох братів з Озова» (за що згодом Антін Грущак мало не побився з Кіндратом Свацьким, бо Кіндрат затаївся, мовляв, Кирилиха, не пошкодувавши труснути череском, найняла і бандуриста, і сопілкаря, а Грущак із кулаками доводив, що Пилипенка і сам Бог не змусив би грати за гроші, це лише йому, Кіндратові, скрізь гроші звиваються, а Пилипенко і кульгавий Петро прийшли в гості, як усі, та й ніколи за плату людина не грає так, як Пилипенко тоді прав!), і думи плуталися із «Ченчиком», «А в Єрусалимі дзвони задзвонили» лунали поруч із «Ой у лузі, та ще й при березі», «Бог предвічний» та з «Бодай си когут знудив», бо кожен тягнув своєї, і кожному було тужно й весело, аж Дмитрика нагло пройняло: таж і він співає!

Із його прудей також сама собою, без жодного його зусилля, виходить пісня, і всі пісні разом творять живий сувій вузлуватого вогню, що помаранчовим стовпом, усередині якого лускаються ці вузли полум'я, як каштани, підіймається над табором, над світом, над усіма нездоленими й покривдженими, і всі вони співають єдину пісню життя, завдяки чому Дмитрика ані трохи й не разить, що Кирилиха п'яна й гола, оскільки тепер він розуміє: її голизна — це тільки чудернацький, випадковий одяг, крізь який присутні, мов крізь побільшувальне скло, дивляться не на грішне тіло старої баби, а вглиб власного ества, і кожен бачить своє: кульгавий Петро, не відриваючи уст від сопілки, спочатку сором'язливо, а тоді ніби пустившись берега, захоплено стежить, як на місці Кирилихи з файкою він сам, проте не

кульгавий, вкритий ластовинням, хворовитий і немічний, а дужий і вродливий, — ну, просто викапаний святий Юрій на коні! — мчить уперед, долаючи зло, що куцями гадюк бризкає на боки, на лету порохнявіє й опадає на землю, лише шил курить, бо той перевтілений Петро несе людям правду й справедливість, і від цього видива кульгавому Петрові забиває віддих від щастя; дідові Свиридові, замість гризучки, звивається кований стовп, у якому він завжди мріяв заточитися, щоб не тільки споглядати вічне й світле, а й трохи полегшити людську долю, адже раніше праведники подвигами духа унедійснювали зло, запалюючи для слабих провідну зірку, а тоді люди зледачили, впустивши в запаморочене серце намову лукавого, ніби людина — сама черва, а дух — шаманська вигадка, тож тьма й жах залили півкулю, і Свирид опинився в цьому таборі, чекаючи, як вирішать його долю, заки і він спуститься до черви. Однак він не спуститься. Нехай інші повірили в черву, алеж він, Свирид, не повірив (чи раз — повірив, а раз — не повірив?), — і його ще змалку тягло в пустельники, — недарма ж у їхньому роду, особливо по материній лінії, з діда-прадіда кидали ближніх, достатки й славу і йшли на Афон, у Сибір, на Колиму, — а він з дурного розуму злякався повірити у вище покликання, яке носив у собі, хоч усе життя, як навіжений, на дорогу іншим і тікав від нього, щоб, доживши до старости, вжахнутися: хіба це не його вина, що зло розпанюється на всю губу? Хіба не кожен відповідає за всі лиха, і чи не закопав він найцінніший скарб, даний Творцем, у землю, згноївши й змарнувавши те, заради чого людина приходить на світ? Чи ще навіть цієї миті не пізно, і він помандрує нарешті до джерел, які, мов тупа худобина, знехтував юнаком? — Богдан Пилипенко, перебираючи струни, розпізнає крізь обриси Кирилихи ту єдину, ніби нічим і не примітну молодицю (за ним і не такі сохли!), що колись відхилила його залицяння, хоч за ним усі жінки упадали, і та відмова посіяла в його нестійкому серці, яке й саме не знало, чого воно хоче (надто вже Пилипенкові все легко в житті давалося), здивування, навіть трохи обурення, а разом відчуття чогось невимовно божественного, що виливалося то в музику (щойно після цієї поразки він по-справжньому й присвятився бандурі, пішовши в науку до Прохора Нелиня, який відкрив йому і навчив промацуватися до найнесохлішого нутра музики, імовірно тому, що в самому Петренкові тоді щось відкрилося), то в п'ятику, то в бешкети, і от тепер та молодиця, усміхаючися, ніби він витримав випробування (яке, він не знав, хоч і виразно чув: важливе й остаточне), поволі наближалася до нього, і мірою її наближення йому дедалі прояснювалося: вона — його смерть, але Пилипенко не лякався, бо йому чи не вперше від народження легені наповнювалися світлом і спокоем, заради якого він погоджувався переступити останню межу; — Стецько Ступалка поступово (воно то замулюється, то знову виокреслюється) вирізняє

крізь бабину постать келех, зовсім такий, як він тримає в руці, лише в той другий келех, що його за денце підважує конопатий, присадкуватий чоловік у довгій запыленій хламиді, ллється не вино, а кров, і навколо римська сторожа при мечач грає в кості, і тільки один ще зовсім молоденький воїн, трохи подібний до Стецька на пожовклій світліні, стоїть осторонь і нетерпляче очікує, аби розійшлися ті, що плачуть і голосять біля хреста, бо молодий воїн рветься спитати Розіп'ятого про те, що тепер Стецькові так ясно, аж він, сплеснувши руками, лагідно вигукує: «Дурнику!» — та воїн не чує Стецька, він ще надто молодий, і йому ніяково перед сторонніми зрадити те, куди тільки Найвищий має доступ, і тоді Прицвяхований повертає до нього голову і щось каже, чого воїн ніяк не втямить, хоч Конаючий ще раз повторює, аж Йосип Аріматейський (Стецько одразу пізнає, що то він, бож саме таким і змальовував його колись за чаркою отець Гудзій) вражено дивиться вгору, пробує навіть перечиги (і Стецько справді вловлює уривки про вибрані й не вибрані народи, хоч і не збагне, до чого це і чому Йосип Аріматейський так хвилюється), а тоді схилив коліна перед незбагненним, провидючим велінням Єдиного, для Якого тисячоліття, як сплеск води, і пиха людська — придорожня курява, підходить до молоденького воїна й передає йому чашу з кров'ю Спасителя. «Така Його воля», — самими губами сповіщає Йосип Аріматейський, і Стецькові від долонь на все серце спалахує чаша, і його на всі боки розхитує від всеохопного, двитючого усвідомлення, яке сліпить, трошчачи й наново стулюючи до купи кості, аж Лаврін Кирда штовхає Стецька під ребро, аби він не стопнав на всю хату, бо його стогони заважають Лаврінові крізь Кирилиху з файкою до ладу роздивитися іншого Лавріна, який знову, як тоді під обстрілом, переходить брід, щоб із спустошеного села дістатися до криївки, тільки тепер він не пригинається і не падає що два кроки, вичікуючи перерви між кулеметними чергами, а йде на весь зріст, в одній руці підкидаючи сонце, в другій — місяць, точнісінько, як підперезаний веселкою легінь на спорохнявілому обрусі в капличці поблизу Косова, і навколо дзиччать не кулі, а тріпочуть півні й голуби. А що Лаврін сам собі не йме віри і йсму кортина, аби ще хтось сторонній бодай одним оком глипнув на це диво й підтвердив: цей молодик — дійсно Лаврін (зі свідком воно якось певніше), то він і пробує за плечі притягти до себе Захарка, та Борецький обома руками зосереджено відгороджується від Лавріна, бо саме цієї миті крізь Кирилиху з файкою він розмовляє з матір'ю, яка залишилася у Львові чекати на сина, замість рятуватися від непроханих визволителів (хто ж припустив, що йому з хором, з яким його понесли на гастролі, коли мудріші люди, кленучи долю й імперських молохів, лагодилися до вигнання, відріжуть дорогу назад, і він матері ніколи не побачить?), і вони удвох простують додому так, як до війни Захарко, пестун і одинак, із матір'ю (вона тоді

завжди на догоду йому вбирала капелюшок з блакитних пер, і Захарко сповнювався гордістю, що його мати найвродливіша) ходив до каварні ласувати шоколядними тістечками з кремом, і тепер, жартуючи і випереджаючи одне одного (то належало до їхньої гри в щастя), вони знову замовляли, властиво сам Захарко замовляв, а мати дивилася на нього, колишні тістечка й каву, і Захарко втішено стверджував: за цей час, як він її востанє бачив, мати помолодшала й погарнішала, лише замість елегантних блакитних черевичків на підборах, які мати носила до війни, на її маленьких ногах (мати належала до небагатьох високих жінок з маленькими ногами) появилися з слідами багнюки й снігу грубі потворні повстаники, хоч вони зникли, щойно Захаркові вдалося відіпхнути з материних ніг шевелюру Лавріна, який, переконавшись, що Борецький недосяжний, силкується дотягтися через стіл до Сашка Небіли і, якщо вже не показати йому свого близнюка з сонцем і місяцем у руках, то бодай поділитися радістю, якої забагато на одні груди, але Сашко не реагує ні на Лаврінове смикання (а той його досить міцно трусить за лікоть), ні на його казання, попри те, що Лаврін захлинається від надміру почуттів, — бо, прилгуювавшись поглядом до Кирилихи, Сашко крізь гуцулчину подобу обіймає Дарку, свою колишню наречену й вірного товариша, питаючи її на радощах, як вона врятувалася і звідки в неї стільки коней. «Я ніколи не вірив, що тебе застрілили під Бережанами», — признається Сашко, — «я завжди знав: ти — на волі, однак ти не повернулася, і тепер Настя чекає від мене дитину. Я просто не міг бути сам. Якщо вродиться дівчина, я назву її твоїм ім'ям. «Я завжди — на волі!» сміється Сашкова наречена, — «а це табуни Калнишевського й Глоби, пригадуєш? — слава не вмере, не загине?» — «Не вмере, не загине», — очманіло повторює Сашко, — «це ти про ту працю, якою я тобі прогудів вуха? Яка в тебе пам'ять. Я її досі не написав, але я її ще напишу!» — і раптом щосили вигукує «Дарко!» — хоч його вигуку не чує навіть Дмитрик, який сидить поруч, по вінця поглинений спогляданням корови, що на місці господині з файкою затуляє йому світ і, проказуючи: «Дмитрику, не гай часу!» — напучує його на добрі діла.

Дмитрик п'є і слухає корову. Вона говорить довго й наполегливо, і її слова запашними рогалямиками вигойдуються в повітрі, аж ними просякає помешкання, і Дмитрикові радісно і слухати, і пригощатися, і виспівувати доти, доки предмети навколо, разом із гостями, Кирилихою і коровою урухомлюються й летять уперед, зливаючися в м'який, теплий, як вим'я, звук, що накриває його рядном, стираючи всі згадки з того вечора, крім однієї, а саме: як він укладається на підлозі (напевне, Кирилиха постелила старі коци, знаючи з досвіду, що після святкування ніхто з присутніх однак не втрапить додому) поруч зі Стецьком Ступалкою, який крече, сплескує руками й сміється сам до себе, а тоді, заува-

живши Дмитрика, дивиться на нього, ніби зважуючи, чи він — та особа, якої Стецькові зараз нагально треба (хіба людина спроможна вмістити в собі вістку, що спалює серце й розум? Тут і міцніші за Стецька не витримали б!) і, видно, переконавшись, — та, заходжується, плутаючися й повторюючися від поспіху й втіхи, оповідати новину, аж Дмитрикові забиває дух, бо ця новина стосується і Дмитрика, і Стецька, і таборян, і тих, хто лишився на батьківщині, і всіх, кого позасялала й ув'язнила, і Дмитрик слухає, тремтячи, й дивується, тільки щоб то за новина і чому вона так хвилює не лише Стецька, а й його самого, Дмитрикові на другий день цілком вивірюється з голови, хоч він і пам'ятає: Стецько сповіщає йому щось дуже значуще.

А втім, на другий день і сам Стецько не знаходив у мозку й натяку на те, що він з таким надхненням (просто гуди розламувало) розтлумачував Дмитрикові. Дірчастий туман у голові й на серці невиразно нагадував, що в Кирилихи він поділився з Дмитриком чимось дуже важливим.

Імовірно, якби він на чомусь пружкому, що збоку дихало, мов теля, не заснув (а то ж не інакше, як лукавий заліпив йому повіки, аби він не втримав тієї спасенної вістки в голові, — бо що вістка — спасенна, то Стецькові ще слабо пригадалося), а трохи зосередився й бодай до перших півнів (диявольна тоді вже безсила й не перехитить людини) переміг сон, то мозок і не дустив би тієї новини на вітер.

Але він і не зчувся, як йому загасло всередині, а коли трохи перегода прокинувся від болю в сечовому міхурі, який умить поставив Стецька на ноги (та й як не поставити? адже крім думки: найхутчіше видобутися надвір, він тоді не годен був нічого іншого мислити, і ворог людського роду, цією тимчасовою слабкістю, певне, й скористався, остаточно притлумивши пам'ять), — навколо панувала темінь, мов у кам'яному мішку, поруч густо один біля одного, ніби в Кирилихи примістилася половина табору, спали покотом, і Стецько аж упрів, промацуючися навкарачки повз голови, руки й ноги до дверей, які після кількох марних пошуків (Стецько й справді прикинув, чи не дідько замурував вихід і вже почав упівголоса проказувати: «Отче наш», аби стіни розступилися) нарешті таки знайшлися.

Звісно, не виключене, якби Стецько, спорожнивши міхур, повернувся до Кирилишиної оселі, то йому, може, ще на гарячому й пригадалася б та важлива новина, якою він здивував і сповнив надією Дмитрика, тільки Стецькові раптом здалося, що коли він у темряві почне сходити до гуцулчиного підвалу, він неодмінно поламає ноги, і тому найдоцільніше помандрувати до свого барака (там бодай нема приступців) і доспати на власному ліжку, бо ще глуша ніч, ніде ніщо не ворухиться, сама тиша дзвенить у вусі.

Однак щойно Стецько подолав кілька кроків, як йому різонуло в очах і заколивалось під ногами, ледве він устояв. Стецько з гідністю випростався, злегка лайнувшись, бо ж

хміль з нього вже давно вивітрився, протер очі і з жахом зауважив: від його черевиків і до середини табору, через майдан, колонку з водою, купи прогнилих, поламаних нар зі слідами блощиць, виходить із землі вогняна стіна, яка на очах ширшає й вищає, — вже вона завтошки з барак і стрімкіша за Карвендель, але вона нестримно росте далі, пульсуючи й розсуваючи все навколо, і на самій горі цієї вогневергальної завіси-стіни посередині найсліпучішої бганки з полум'я стоїть професор Кава, правда, наче молодший, ставніший, а, головне, трохи інакший, ніж звичайно, аж Стецько вагається, чи це він; бо це ніби і він, і не він, і від овального поруху професорової руки (Стецькові зовсім виразно видно: порух овальний і брижиться по краях) на вогненну завісу-стіну здіймаються люди, поодинці й гуртом, із табору, з усього світу, і тоді Стецька починає трясти: таж це Страшний Суд! Це сам Творець у подобі професора Кави стоїть над табором! І Стецькові і лячно ступити вперед (куди ж тут ступити, коли спереду вогняний вир?) і побігти назад (ноги взагалі десь запропастилися, та й не тільки ноги, а й усе тіло!), і він бачить (а зір у нього тепер такий всеохопний, наче не Стецько, а сам Бог крізь нього дивиться): по всій вогняній завісі-стіні сновигають янголи й чорти, — янголи вгорі, а чорти — внизу, бо щойно диявольське поріддя здіймається трохи вище, воно одразу порохнявіє й розвіюється на всі боки, а ті лихі люди, що їх чорти тримали попід пахви, разом із мерзеними креатурами, яких щойно — одних верхи на кізках, других — на кривавих тушах, винесло на завісу-стіну, корчаться від світла і, перетворившись на купи слизу, навіть не долетівши до землі, щезають смердючим димком.

І повз усіх цих янголів, чортів, тварюк у людській подобі, що ляпають ропухами, шматками гною й закаляним лахміттям униз, де їх назавжди поглинає небуття, уздовж і впоперек, а також крізь усю товщу завіси-стіни таборовий шибайголова і дітолюб Місько Кульбака ганяє на мотоциклі (склепаному з заіржавілих решток мотоциклового каркасу, залишків війни, що їх Місько витяг із вирви біля Ізару за допомогою й намовою Зенка Тетерука, принагідного механіка, про якого ходила слава, ніби він не лише з оборілого залізничця змайструє новий мотоцикл, а й із звичайного баняка — говорючого рббота. Зрештою, навіть якби хто й вагався, чи Зенко справді втне виклепати з баняка говорючого рббота, щодо Зенкового вміння й радісної готовости полагоджувати для Міська найприкріші справи не існувало жодних сумнівів, бож саме Зенко, а не хто інший, хоча з нього й кепкували, мовляв, він, як нянька біля Міська, на що Зенко не звертав уваги, — зумів задля свого товариша, не тільки де треба, кілька разів могорич поставити, а й на досить тривалий час переконати тямковитіших представників місцевого правопорядку, що невблаганне око закону не конче мусить розплющуватися саме тієї миті, як Місько, понасаджувавши перед собою на печельну машину дітлашні,

— а за Міськом вічно смаркаті, кучеряві пуцьвіріньки шалалися, — під прокльони матерів, які бігли скаржитися до поліції, і захоплений вереск малечі, ганяє табором точнісінько, як тепер по завісі-стіні), силкуючися виїхати на самий вершок одесною професора, та йому це ніяк не щастить, і він дедалі сильніше газує, здмухуючи валкою чортів, і квапиться, аж Стецькові стає жаль Міська (нехай Місько трохи шалапут, а то ж від доброго серця, а не від погані! Адже він нікому не вчинив зла, і Стецько ладен за нього перед Всевишнім посвідчити!), і, забувши цілком про себе (як же тут про себе думати, коли на його очах вирішується доля Міська?), Стецько щосили гукає, аби Місько спробував ще з іншого боку, там, де вогняна завіса-стіна найсвітліша й найрухоміша, бо Стецько майже певен: звідти Місько одразу потрапить нагору, під саму Божу правдицю, і, щоб допомогти Міськові, Стецько ладен покласти власну мізерну душу, — йому, п'яничці й непутящому сараці, не те що потрапити одесною Всевишнього, а й підвестися на краєчок двигтющої завіси-стіни зась! — він просто тут унизу щезне купкою старого лахміння, тож нехай хоч Місько (він праведний, не дарма ж Зенко так за ним упадає), за Стецька, за всіх інших грішних бідак, досягне Найвищого Світла!

І тоді професор Кава зауважує Стецька і щось лагідне йому говорить, лише Стецько не вловить, що саме. Він аж стає навшпиньки, напружуючи вухо, але звук однак не доходить до нього, і Стецько з розпачу починає плакати. А що Стецьків зір потовщується від сліз, то професор Кава одночасно і заокруглюється в сліпуче коло, і видовжується в розсіпчасту линву, від якої лускається небо, мов черепок, і ці нові втілення Творця в образі професора Кави ні на хвилику не втрачають первісної подобі, попри те, що ця подоба то зникає, то знову втілюється дедалі сліпучішим світлом.

І від цього світла Стецько сліпне й падає, чуючи, як над ним лопочуть крила й блискавки, і останнє, що Стецько бачить, — а він давно вже бачить не очима (він припав до землі й накрив голову полою піджака й обома руками, аби сховатися від всюдисущого слява), а всією спиною, як угорі на вогняній завісі-стіні професор Кава вимовляє — тільки не устами, тобто і устами, але (також і долоньями, грудьми, поглядом, чолом, чубом, — одне єдине слово, яке велетенською рікою, бо в цю ріку увібгані всі сонця всесвіту, хоч вони тепер здаються ледве помітними цяточками, спливає на табір, на весь світ, і це таке несамовите видиво, аж Стецькові від щастя зі страшною швидкістю починає ширитися серце, поглиняючи в палющому вихорі, коло за колом, рештки його ества. Ще мить, і Стецько, досягнувши серцем професора Кави, лусне й назавжди приєднається до світлової ріки, звідки ніщо не поверне його назад.

Та саме тоді, як Стецька, неймовірно побільшеного, а одночасно й ніби зібганого в ледь помітну мачину, проймає

трепет: зараз його охопить перевтілення, про яке він ніколи не зважився б не те що тверезий, а й за чаркою помислити, — далеко вниз (бож Стецько — і високо вгору, і вниз) хтось боляче й наполегливо шарпає його за плечі, і від цього його серце, так само блискавично, як і розрослося, стискається в прудку, кусник за кусником віддаючи щойно поглиненого Стецька назад, і він розплющує очі, щоб побачити перед собою (власливо, не так перед собою, як над собою, бо паніматка трудиться з усіх сил, щоб підвести Стецька з землі й поставити на ноги) дружину отця Гудзія, яка трусить його, вичитуючи щось, що в Стецьковому вусі викиляється і дріботить, як стоніжка, завдяки чому Стецько ніяк не второпає, щб Гудзіїха говорить, хоч з її вигляду й догадується: паніматка домагається від нього якоїсь ствердної відповіді, наслідком чого Стецькові кістки, ще секунду тому невагомі, а тепер, ніби ланцюги з гир, переміщуються в тілі, і він нарешті розуміє: Гудзіїха слізно благає зрадити, чи не святкував він, Стецько, разом із її чоловіком, який з учорашнього дня запропастився, хоч вона вже і сусідів оббігала, і всі таборові рівчаки й закамарки обнищпорила, де міг би ненароком заснути слуга Божий, бо вже люди сходяться до церкви, а тут нікому правити; не бігти ж їй до старенького Петруняка (теж із Волині, як і Гудзії), щоб греко-католицький священник відправив православну літургію! — як це й сталося на Зелені Свята, коли отець Петруняк накликав анатему на свою потягнену білим пушком маківку (Петрунякові вже, видно, сам Бог уклад у пруди таке людяне й співчутливе серце, що мертва буква не спромоглася заволодіти ним, виповнивши отрутою нетерпимости душу й розум. А хіба не в ім'я мертвої людоджерницької букви по всьому світу найбільше і найбезжальніше проливають кров?), бо ревні греко-католики звинуватили його у відступництві, мовляв, на староцях Петруняк здитинів і переходить на православ'я, лихо українського народу, яке запродало Україну Москві, наслідком чого люди й опинилися в цьому таборі, а ревні православні образилися й почали ремствувати, що їх навіть тут, де кожному, здавалося б, вільно дотримуватися своїх переконань і віри, наvertsають на гаспидську унію, яка завинила в усіх нещастях, штовхнувши Україну в російський зашморг, що тепер і висить над головами, — і тільки в січні, коли в неопаленому бараці втікачі (ще сполохані поголосками, ніби невдовзі за миролюбної згоди союзників мають наїхати радянчики і тих, хто вирвався з їхнього раю, репатріюватимуть силою, як тоді, коли люди цілими родинами вкорочували собі віку, труячися, перетинаючи вени, викидаючися з вікон, вшпаючися, ковтаючи товчене скло, аби не потрапити до сталінської м'ясорубки) усім табором відзначали день української самостійности, яка за роки гніту й знущання над людською гідністю перетворилася на обіцане Богом усенародне воскресіння (чи ж не тому за всіх часів скитальцям, ще не поглиненим чужою стихією, їжня втрачена, окра-

дена батьківщина ввижається обітованою землею, уділеною їм Усевишнім? — і хіба, зрештою, важливе, якою випадково назвою людина окреслює те, куди вона вкладає найшляхетніші прагнення, помисли й почування, що в немічному, затурканому створінні урухомлюють нездоланні сили — вічно незбагненний прояв душевних трансформаторів, — обертаючи мізерне, запльоване й смішне — на велике, спасенне й подиву гідне, і тоді слабодухи, які щойно тремтіли за ласкаво уділене їм невольницьке існування, звільняються від страху, мов від прогнилого ганчір'я, і серед всюдисущої тьми, що, здається, ніколи не розвіється, а тільки жертиме трупи й хлептатиме кров, — із глибокою вірою в світло, добро й справедливість дають спалювати себе, розпинати й закатовувати за інших, ніби на підтвердження: шальки терезів, які важать мале й велике, постійно міняються?), греко-католики й православні помирилися (тобто не помирилися, адже ніхто й словом не обмовився, а просто, — люди й не зчулися, як воно вийшло, — причина розходжень сама собою перестала існувати, як то часто трапляється з найзалеклішими розходженнями: незначна порошина обернулася іншим боком у мозку, і не стало гори, що розділяла одну людину від другої), і не лише помирилися, а й зажадали, щоб отець Гудзій і отець Петруняк спільно відправили літургію, бо кожному серце стислося від думки: а, може, це взагалі остання служба Бога? — хто зна, що принесе майбутнє, і чи не розкидає новий смертоносний вихор людей на Соловки, в тундру, на Колиму — по катівнях і каторгах?

Щоправда, вихор пролетів, не зачепивши таборян, тільки Івана Середу знайшли на розі Грицишиного барака з перетятою горлянукою, про що згодом подейкували, — коли вже страх минув і люди трохи оговталися, — ніби тим способом йому помстився нечистий, допильнувавши слабкої хвилини, яка трапляється кожному, і з-за рогу хвицьнув бідолаха уламком старого серпа за те, що Іван, углядивши випадково (а він завжди запримічував таке, чого інші не бачили або й старанно уникали бачити), як баба Грициха відвертає від таборян напасті тим часом, як усі лише бідкаються, лементують і мелють язиками, приборг допомогти їй (бож Грициха опісля довго хворіла, знесилившись від боротьби зі злом, що з бабою рідко траплялося, а знесилилася тому, — Володька Тронько перегода клявся, ніби на власні вуха чув це зізнання з уст самої Грицихи, — що люди надто повірили в зло, і воно з того й набралось моці), і за цю допомогу Іванові й довелося розплачуватися життям, хоч Грициха не лише радила, як уникнути загибелі, а й, узгляднюючи Іванову вдачу, в присутності Володьки, перед яким Іван ні з чим не ховався, — імовірно, щоб той ретельніше пильнував свого приятеля, — бож напевне баба Грициха наперед знала Іванову долю! — кілька разів стурбовано попереджала: відтоді, як чоловік приклав рук, щоб долати зло, він мусить особливо берегтися нечисті й бодай раз на день, а

коли в горлі з'являється давущий клубок, двічі подумки прочитати «Отче наш» і всією душею побажати іншій людині добра, тоді сатана й відступиться. Спочатку Іван так і чинив, а потім вирішив: напевне вже досить! Проти кривди і зла він завжди ладен хоч навкулачки, тільки ж не записався він у ченці, аби довіку вичитувати молитви й бажати саме тим добра, хто, мов на лихо, затявся йому уприкрятися! Ще тиждень, ну другий, він витримав би, а то ж із дня на день! Зрештою, хіба він мало потрудився? — і тієї миті дідько й усочив його.

Але, крім Івана Середи, ніхто не постраждав, наче своєю смертю він і справді відвернув напасті від мешканців табору, як значно пізніше на підставі зіставлень, тверджень очевидців і власних домислів висновували такі знавці людської душі, як Ярема Цибка, який, нудячися в черзі за таборовим приділом, прилюдно заявив, ніби Іван Середа задалегідь готувався віддати життя, аби відвернути від людей неминучу загибель, бо інакше (у таборі кожен усе бачить і на всьому визнається, і ні від кого жодної події не втаїти!) хіба Грициха стояла б при Іванові, як повитуха біля породіллі, щоб його дух, очищений від пріхвів і скріплений бабиним світлим словом, пішов просто до Бога?

Звісно, Яремі Цибці одразу ж заходжувалися перечити, що хоч в Івана й була м'яка душа, на праведника він аж ніяк не скидався.

Однак попри те, що Іван на праведника не скидався, саме після його смерті повелося (а втім, може, то й не Іванова смерть, а спільна небезпека прояснила серця й розум; не виключене також: людям раптом промовило до сумління, що знайшовся між ними, здавалося б, звичайний, лише трохи дивакуватий чоловік, який віддав за них життя), а потім, ставши звичкою, і залишилося, що православний хор з оперовим басом Яцьком Мелешком співав у преко-католиків, а греко-католицький — у православних (цього не змінила навіть та обставина, що коли переполох минув, у нових суперечках вся Україна на один помах знову перетворювалася то на преко-католицьку, то на православну, то, — значно рідше, — на єговістську державу; — мохаммеданство й буддизм в особі Єлисея Полікарповича Барабольки, який додавав єдине спасіння українського народу виключно з цих двох релігіях, мовляв, і католицизм, і православ'я вже досить нашкодили і пора взятися за розум, — теж не густо перематали, бо Єлисей Полікарпович, ховаючися від переслідувачів, що, як тільки смеркне, майже без перерви, — навіть коли він лягав у ліжку, накрившись коцами, лахміттям і чужими баняками, — їх зі сварками згодом забирали власники, — били йому серце єнкаведівським трупним промінням, місяцями не з'являвся на таборові диспути, які дали остаточний поштовх Ількові Побігуйкові, вибатькувавши непримиренних сперечальників, прилюдно заявити, що віднині він, Ілько, засновує власну всеукраїнську релігію, а себе

проголошує її першим вірним, — не пророком чи, боронь Боже, новим Ізбавителем, устами якого говорить єдина неділима істина, — йому так остогидли за життя ці крово-жерні єдинонеділимі і єдиноправильні істини, разом із їхніми ошчасливлювачами й ізбавителями, що він, Ілько, крім терпимости, — а це завжди: право на відмежовування! — добра й звичайнісільної людяности: «Тобі боляче — я прийму на себе твій біль!» — нічого іншого не визнає. А щоб ніхто не сумнівався, чи це, бува, не чергова п'яна витівка, коли людина не тямить, що чинить, аж поки її не охолодять на поліції, а таки воля провидіння, — нехай децю незвична, але хіба воля провидіння — звичне явище? та й хіба впаав би Ілько сам на цю думку, якби його не штовхало щось усередині на цей крок? — Ілько на подив усього табору відцурався від горілки, — хоч таборові провидці лише переморгувалися, запевняючи, ніби це не на довго, — і, роздобувши від Дмитрикових хлопців сірого паперу, за допомогою Івана Берізка, і його картопляних печаток видрукував ручним способом півсотні листків-відозв, обклеївши ними бараки, смітлярки і навіть колоди за третім баракком, а в своєму закамарку на очах ошелешених співмешканців, які вагалися, чи тішитися, чи плакати з Ількового перевтілення, спорудив зі старої валізи вітвар і виліпив із сухого американського молока й таборових пайок хліба тризуб, серце і щось, подібне до вареника, — його Ілько називав «духовною рогалією», лікуючи згодом прикладанням до скронь цього вареника-рогалії багатьох від болю голови, на який люди часто й довго хворіли, навіть коли небезпека примусової репатріації відгула і на обрії почали з'являтися просвіти), і сама паніматка в обох баракових церквах старанно виводила кольоратурні сольо, остаточно помирившися з долею, яка послала їй найдобрішого й найшляхетнішого чоловіка, наділивши його лише єдиною вадою: нахилом до оковитої, що й привела Гудзіюху до Стецька, біля якого вона вже півгодини вовтузиться, вмовляючи очманілого небораку, нехай він зласкавиться і, Христа ради, пригадає, з ким учора зустрічався й чаркував, бож напевне серед Стецькових горілчаних побратимів був і її чоловік.

Стецько напружено морщить чоло, щиро силкуючися пригадати, чи не подибував він учора отця Гудзія, але якимось підступним чином, — чи то від недавнього пережиття, спричиненого і видом Страшного Суду, і тим іншим (невже він справді тримав у руках чашу з Господньою кров'ю!), чи тому, що він іще не прочувався від Кирилишиного пригощання, учора розтягується в його голові не тільки на вчора, а й на позавчора, ба більше, на відтинки часу, які лежать щонайменше місяць у минулому, і Стецько, замість пригадати, чи він бачив напередодні отця Гудзія, несподівано пригадує зустріч із двома дідками і аж сам дивується, як він міг цю зустріч так цілковито забути.

Він тоді саме вийшов від Пилипенка і, хоч і втішився: надворі ясно від місяця, і тому не доведеться довго шукати своєї оселі, — задля певности таки помандрував на таборовий майдан, властиво, до колонки з водою, звідки Стецько одразу, навіть коли доводилося пересуватися наосліп, не покладаючися на зір, а ще менше на ноги, майже безпомилково втрапляв додому, бо на місці колонки з водою з-під землі било напрямне проміння (у цьому Стецько вже пере-свідчився), яке само несло людину в потрібному їй напрямку, — як нагло його зупинило чудернацьке мугикання, і тієї ж миті він відчув: його з голови до ніг обсіпали вогняним зерном, аж забракло віддиху.

Стецько долоньями потиснув скроні, аби перестало блимати в очах, обережно продихнув і угледів двох дідків, які, мугикаючи про себе, із торби на грудях (Стецькові від несподіванки здалося, ніби то не торба, а повне світлового зерна серце, що, не вміщаючися в грудях, вийшло назовні, або вим'я, і в нього дідки занурювали руки) діставали пригорцями рухомі променисті зерна й засівали ними табір і весь світ.

— Здоровенькі були! — привітався до них Стецько, зважаючи, чи перший дідок (другого — Стецько вперше бачив) — таборовий дід Мирон, трохи хворий на голову, — чи це лише від самогону йому так ввижається.

— Здоров, здоров! — в один голос відповіли дідки.

— Що ви робите?

— Засіваємо серця добром.

— Уночі?

— І вдень.

— Ага, — луснув себе долонею по лобі Стецько, — і тоді світ подобрішає, щезне зло й запанує правда і ми повернемося на звільнену батьківщину, яка нарешті нам належатиме, і скрізь по земній кулі всі витнанці, знедолені й покривджені знайдуть притулок і розраду, бо з України прийде добра людина для кожного, не тільки для вибраних, і за цією безмежно доброю й милосердною людиною, хоч вона ще лежить у колисці серед мороку й жаху, стужилося людство, а Бог усе чує, і тому ви й співаєте?

— Коли засівають добро, треба конче співати: тоді воно краще росте.

— А як воно не зійде? Тепер така ніч?

— Добро завжди сходить. Інакше світ розлетівся б на друзки.

— А як люди, охоплені самозгубним шалом, не захочуть добра?

— Ми сіємо для онуків.

— А як онуки виберуть тьму?

— Онуки — завжди по боці світла, адже вони — вічні!

— Хто ж ці онуки?

— Кожен.

— А ви хто?

— Ми? Невже ти не пізнав? Онуки!

— Стривайте, стривайте, таж ви — діти!

— Діти — завжди онуки, бо те, що вмерло, ніколи не вмирає.

Наче щось подібне розповідав отець Гудзій, виправдуючися у веселому товаристві, чому він п'є, — спробував зосередитися Стецько, приючи, аби чіткіше згустити й зібрати до купи думку, яка розлазилася, щезаючи шматками, — однак із тієї розмови його пам'ять зберегла тільки той уламок, коли на Сашків недоречний запит: хіба п'ятика личить священикові і чи не варто б служі Божому втриматися від цього неподобства, отець Гудзій скрушно признався: хоч воно й прикро, хоч цим він зводить ганьбу на свою багатогрішну голову, на це нема жодної ради — якби він раптом (аж страшно уявити!) відцурався чарки, його не впізнав би Всевишній, бо всі Гудзії з діда-прадіда причащалися си-вухою, і непитущого Гудзія Господь просто не пустить до царства небесного, а хто ж захоче наражатися на таку долю?

Щоправда, кожного разу, як паніматка, угрущаючи чоловіка, мало не на колінах благала не пригублювати хмільного, Гудзій сумно зрікався оковитою, цим самим зрікаючися й раю, оскільки жінчині докори краєля йому жалісливе серце, ладне зі співчуття до ближнього прийняти найтяжчі муки, знехтувавши і власним спасінням (як тоді, коли Гудзій, лишивши Васька Солонину посеред дороги, заради Тараса Цівочки повернувся до села, зайнятого напередодні радянцями, йдучи на явну загибель, звідки лише завдяки раптовому нападові заблуканого німецького підрозділу, — цей підрозділ, що сполохав радянщиків, на ранок вибили нові підкріплення, — Гудзій вибрався живий та ще й якимось чудом доволік до схованки покаліченого Тараса, — недарма ж кажуть, ніби над шаленцями Бог особливо пильно тримає руку, бож і німці, і радянщики полювали на всіх Гудзіїв, Васьків, Солонин, Перкаленків, Богданів і Тарасів, які, замість плазувати перед М'ясожерним Чоботом, посміли, як Давид перед Голіятом, вийти на проу з роз'юшеними Молохами, щоб боронити гідність потоптаного народу, а цим самим і свою власну, вибравши смерть, а не мерзенне безлике животіння імперської кошари, — хоч отець Гудзій твердив, що він вибрав не смерть, а життя, йдучи в ліс: адже тільки там і дихалося на повні груди! Зрештою, хіба не біля криївки явився йому Господь? І хіба не там він, Гудзій, відчув те, заради чого люди йдуть на кострища і перед чим наймогутніші імперії розсипаються жменькою пилу? — йому тоді наче блискавка увійшла в лепені й не зникала навіть, коли він разом із Юрком Ховрашком, Івасем Новиченком і Кадиком Шилом потрапив у засідку і їх радянщики, щоб відстрашити інших від волі і самостійности, на очах дітей і старих, — мольдь і середняк пішли в ліс, пам'ятаючи всі оцасливлювання, які протягом віків густо випадали на долю українського народу, — чергою з автомата скосили в яму й веліли прики-

дати гноєм, звідки недостріляного Гудзія, — іншим відлетіла душа на спокій, — згодом витягла й виходила баба Марина. І Гудзій ані трохи не здивувався, що вцілів, бож тоді він був просто невмирущий, — а смуга невмирущости трапляється в житті кожної людини, — що, помилково, і дало підставу Васькові Солонині, єдиному вцілілому співучасникові Гудзієвої визвольної діяльності, твердити про отцеві нечувані героїства, наполягаючи кожного разу, ніби то не про козака Голоту співають: «Не боїться ні меча, ні вогню, ні третього болота», а про отця Гудзія, хоч Гудзій завжди, регочучи, спростовував подібні казання, благаючи Васька схаменутися, бож то не він, Гудзій, а інші чинили героїства! Він, Гудзій, виконував тільки те, що йому веліло сумління, а це не героїство, а обов'язок. А що він охоче вирушав у ризиковані операції, то це не тому, ніби він, Гудзій, хоробрий — він досі не знає, чи він хоробрий, чи боязкий, усе якось бракувало часу й нагоди перевірити, — а тому, що з ним під кулі ходив Усевишний!), та щойно отець Гудзій, склавши врочисту обітницю не торкатися клятої горілки (він і справді, як казав, так і думав, закликаючи всіх святих у свідки, і хіба ж то його провина, що думка — не камінь?), подибував друзів (а друзів Гудзій мав повний табір, не бачачи ні в кому підступу й зла і довіряючися знайомим і незнайомим з такою дитячою щирістю й радістю, аж заляканіші з таборян несхвально перешпигувалися, а дехто й навіть відкрито сердився, пророкуючи, що однієї днини ця несусвітня, майже непристойна щирість і довірливість — і звідки вона в нього, коли саме каторжне життя робило людей підозрілими й нещирими? — зігнуть Гудзієві голову, хоч покищо Гудзієва голова міцно трималася, ані трохи не журачися похмурим майбутнім, бож хіба людині однак не покладено вмирати?), обітниця якось сама собою блідла й випаровувалася з пам'яті, перш ніж отець Гудзій встигав обмовитися, що саме сьогодні він і краплі в рот не візьме (а втім не виключене: обітниця блідла тому, що в такі хвилини від голосу друзів, як від сурми Страшного Суду, отця з нездоланною силою опадало видиво раю, де одесною Всевишнього чаркували всі Гудзії, зневажливо поглядаючи на слабака, який зрікся найдорожчого скарбу заради жінчиної забаганки), і паніматці знову доводилося вишукувати свою половину в місцях, які мало личили священичому санові, наражаючися і самій на догани таборових святенників, що не тільки поза спиною, а й в очі вичигували їй: мовляв, вона, Гудзієха, ніби й інтелігентна жінка, і в консерваторії вчилася, і про біном Ньютона чула, а от надто потурає непутящому чоловікові і не приструнчить його, зводячи цим ганьбу на все українське середовище (якби захотіла, то слухався б її, як здоровило Світозар Кіптяр своєї тендітної Ніночки!)! — і тут не допомагали жодні заплівнення паніматки, що хоч воно й не гоже (хіба вона, Гудзієха, не тишилася б, якби її чоловік не пив? Та й чи не найбільше винні тут Гудзієві друзі, які, замість стримувати

людину, використовують її слабкість і пригощають отця з ранку до вечора?), проте твердити, ніби Гудзій — ганьба табору, може тільки бездушне сотворіння. Адже отець нікому не заподіяв зла, нікого ніде не обмовив і не скривдив, і якщо вже йдеться про справжню добропорядкість, то вона, Гудзііха, воліє, нехай він ліпше висипляється по смітниках, аніж, одягши личину святенництва, походжатиме, як дехто походжає, носячи в грудях, замість серця, чорну ропуху, яка точить отруту й гидь на всі боки!

Очевидно, траплялося, що не лише місцеві святенники, а й звичайні собі грішники, яким здавалося, ніби їхнє слово, саме завдяки певній недосконалості, посідає належну життєву переконливість досвіду, якої іншим бракує, і тому конче подіє (хто ж здолає перебороти в собі спокусу втриматися і не навертати заблукану візцю на рятівний шлях, на який самому понад силу втрапити?), — час від часу пробували соромити отця Гудзія, пророкуючи йому розстриг, щоб, як їм ввижалося, прислужитися добрій справі (а кому ж, як не грішникові, знати, де добре, а де погане?) і витягти бідолаху, навіть проти його волі, в праведники, бож праведника, бодай одного, конче треба навколо себе мати, оскільки він у біді і за грішника потурбується (хіба загинули б Содом і Гоморра, якби бодай одна праведна душа трапилася на похвату?), а хто ж більше надавався на Божого праведника, як не Гудзій? — але отець, на відміну від попаді, яка сердилася на безконечні доброзичливі поради й повчання, тільки вибачливо усміхався, розводячи руками на підтвердження, що нечистий його знову поплутав (Гудзій і справді не виходив із дива, як та клята чарка вічно перетинала йому дорогу), і скрушно визнавав рацію тим, хто його шпетив і напучував.

Лише коли серед угрушальників виявлялися особливо настирливі ревнителі, які, захопившись власним красномовством, домагалися від отця негайної покути, цілковитої тверезости, ну, і відповідно, гіднішої поведінки, Гудзій, вислухавши всі догани, миролюбно нагадував: він не народився священиком, ба більше, йому ніколи й на думку не спадало будь-коли ним ставати! В його житті нічого не вказувало на те, що з нього вийде слуга Божий, аж поки сам Господь покликав його, отакого непутячого, як він є (адже він, Гудзій, і сам не добре, яка лиха нужда спонукала Творця вдатися до такого крайнього заходу і покласти вибір на нього!), а хто ж здолає перечити Всевишньому? Ще коли він висвячувався, ні товариші, ні знайомі (та що знайомі, коли старий батько, почувши новину, приїхав намовляти сина, щоб той спочатку перевірів себе, перш ніж зважиться на подібний крок!) не вірили в остаточність його наміру, підозрюючи за тим якусь особливо хвацьку витівку, якою Гудзій, жартун і вигадник, заповзявся їх насмішити. Зрештою, хіба сам Гудзій, пам'ятаючи свої незчисленні вади, — а вони ж чіпляються людини, як реп'ях кожуха! — не розумів, наскільки

він не гідний слугувати Найсвітлішому? Хіба він не зволікав, змушуючи себе не слухатися голосу, який не давав спокою, хіба не прикидався нетямущим, аж поки уві сні, а згодом, — як він усе ще баскаличився, — і навч, і то серед білого дня перед юрбою на трамвайній зупинці, просто з-під розгорненого часопису, явився Господь, торкнув свого грішного вибранця за плече й велів прямувати стежкою, яка вела до Нього? — і Гудзій не зважився діяти всупереч вищій волі, хоч, заки перекинутися на теологію у Варшаві, він, наче монтенівський віслюк, навантажений книжками, записався одночасно на два факультети, скінчив право й романістику, оскільки навчання йому легко давалося (власне, у навчанні він шукав чогось, що він перекода, так само марно, натинався знайти у військовій академії, куди його прийняли, попри українське походження й православне віровизнання, ніби на підтвердження, як із незбалансних причин, — бож він, Гудзій, не виділявся жодними чеснотами! — ним піклується провідіння наполегливіше, ніж іншими), — і не тільки легко давалося, а й не зіпсувало йому ні серця, ні вдачі (як це надто часто трапляється з тими, кому щось легко дається, а кебеті бракує втямити: найглибше, найвсеохопніше знання — не ціль, а мізерна передумова до того невимовного, що його людина не годна ні висловити, ні збагнути).

Щоправда, таборові мудреці пояснювали це зовсім просто: мовляв, Гудзієвому серцю й вдачі надмірна вченість ніколи й не загрожувала, тому що, ледь скінчивши університет, Гудзій так само блискавично й забував усі науки, яких набирався; бо де, коли хто бачив, аби справді освічений чоловік не нагадував би щомиті про свою вченість, не виставляв би на заслужений показ усі свої знання, щоб співрозмовники лише охали, споглядаючи вчене диво, а поводився, — за співчутливим висловом пана магістра й доктора всіх наук Лилика, який, єдиний на весь табір, знав, як належить поводитися вченій людині, — наче сільський дядько?

Звісно, чи мали рацію таборові мудреці, чи ні, охочих спростовувати, як воно виглядало насправді, не знаходилося, та і як вони знайшлися б, коли сам Гудзій, замість сприяти виясненню і бодай раз повнотою продемонструвати, як глибоко сягають його знання, заткнувши пельку всім мудрагелям, — найприскіпливішу балаканину на цю тему збував жартами, додаючи мимохідь, що така його доля: він невігласом народився, невігласом і помре, не збагнувши навіть, за що його, грішного сараку, Господь милує.

А що Гудзій говорив це щиро й переконливо (на думку Юліяна Кленовського, аж надто щиро й переконливо; бо як Юліян Кленовський, який нараховував у своєму родоводі десять поколінь блакитної крові, не раз прорікав у ближчому колі друзів, здатних належно оцінити далекосяжність і вишуканість його висловлювань, — пиха й фальш — коначна передумова цивілізованої поведінки в пристойному товаристві, а саме її й бракує Гудзієві, щоб заслужити назви

homo sapiens), і не тільки говорив, а й у такі хвилини з особливою тугою усвідомлював свою безнадійну обмеженість перед порогом, об який людина щомиті стукається лобом, не годна ні на цаль переступити його, хоч і усміхався при тому (правда, Гудзій ніколи цього й сам не розумів: адже йому боліло всередині зі щему від цієї пригадки, однак незалежно від його волі, — а втім, чи людина дійсно знає, що залежить, а що не залежить від її волі? — ледве він заходжувався вкладати в слова найсуттєвіше й найдошкульніше, що його хвилювало, — мікроскопічні, а водночас і велетенські амебні творила, які щосекунди мінялися й щезали — інколи цілком, інколи — клаптями, — з-під, здавалося б, найточніших окреслень, — щось тануло йому в грудях, і він усміхався, що не раз виводило й заводило його в халепу), то навіть ті, які чули, ніби Гудзій покінчав і кілька університетів (кількість університетів залежала від настрою й горілчаного вмісту співрозмовників), і якусь особливу академію (щодо академії опінії виразно розходилися: дехто з таборян не виходив із дива, мовляв, як можна *кінчати* академію, коли на ній усі просто *бувають*? — натомість пані Осінчуковська, поважний авторитет серед витонченої верстви таборових дам, категорично твердила: академії існують лише малярські, а не військові; вона сама мало не скінчила малярської академії, але своєчасно схаменулася й вирішила відкласти живопис на старість, яка забула про неї, дарувавши їй вічну молодість), втрачали охоту будь-що спростовувати чи вияснювати.

Однак і без спростовувань і вияснень загальна опінія складалася на одне, — і тут уже не виринали найменших сумнівів: Гудзієве серце містило стільки добра, лагідности й безпосередности, що люди охоче прощали йому пріхи і, прощаючи, ставали самі людяніші й примірливіші навіть там, де щойно пашіли гнівом, як Стецько на Дюрченка того вечора, коли він, довідавшись від малого Федора-листоноші про Дюрченків донос на Гюря Коваленка, аж спухлий від обурення (а зовсім не від недавнього перепою!) прибіг до Гудзія, щоб отець пояснив йому, пощо земля плодить гнид у людській подобі, і домагався від Гудзія відповіді майже з такою затятістю й розпачем, як тепер паніматка домагається від нього зізнань, де її чоловік, бідкаючися, що їй хоч самій заходжуйся виголошувати перед людьми, які зібралися на службу Богу, казаня.

— Казання? — стрепенувся Стецько, нарешті цілком отямившись, і з новою аж запаморочливою ясністю, — у його мозку, який раптом поширився й завібував, вибухла колінчаста, нескінченна блискавка, розсунувши до самого обрїю (Стецько на всі пруди чув у собі цей всепоглинальний сліпучий обрїй) глевкі внутрішні перегородки, — пригадав видиво Страшного Суду, а особливо ту мить, як йому вручено келих із кров'ю Спасителя.

Невже це сам Усевишній прислав до нього паніматку, щоб він, таборовий п'яничка, сповістив людям несусвітню

новину? — зважив Стецько і, перш ніж збалнув, що чинить, прохопився:

— Може, заки... панотець, я людям скажу... казання. Тобто, звісно, не казання, а новину. Це така новина, така новина!

— Новина? Казання? Може, ще й службу Божу відправите?

— Чому ж службу, я лише — казання про...

— Казання і я вам скажу, тільки дещо інакше, ніж ви собі уявляєте! — до сліз розсердилася паніматка.

І від того, що вона без причини так нестримно розсердилася (що ж цей бідолаха страшного накоїв, що їй урвався терпець і вона вергає вогонь? Ну, збовкнув недолуге, а хіба людина не бовкає недолуге й дурне саме тоді, коли силкується висловити найтрепетніше і найшляхетніше?), — їй стало невимовно шкода Стецька і соромно за свій гнів.

Чого ж це я прискіпалася до безневинної людини? — вжахнулася не на жарт Гудзіїха, бувши від природи м'якою й поступливою. Що ж цей забрюха з дивним виразом обличчя (як на Ониськових мальовилах) вижен, коли він не подибував її чоловіка? Невже вона з надмірної ретельности робиться лотою й безсердечною, заради дрібниці прогавлюючи й топчучи під ноги найголовніше, і провидіння, волючи остерегти її від самої себе, привело її до Стецька, щоб вона зазирнула собі всередину, угледівши свою навіженість, і, замість судити іншого (хіба тієї миті, як людина заходжується судити іншу, в ній самій не вмирає те, заради чого вона, може, взагалі приходить на світ?), замість гримати на цього нещасного, який і так виглядає, ніби йому три чисниці до смерти, замість шпетити й термосити очманілого, картаючи в його особі Гудзіїв нахил до горілки, — зрештою, не такий уже й страшний, бо ж хіба він цим когось покривдив? — людському запросила б Стецька на обід, випрала б йому сорочку, білизну, адже він сам, як палець, і останнім часом якось зовсім зачев'ядів, взагалі трохи заопікувалася б ним, а головне — промовила б до нього ласкаве слово, воно ж знімає тягар із душі далеко ліпше, ніж численні зовнішні добродійства; може, колись нежогої години хтось і Гудзієм так заоспікується, за яким їй кожною разу, як він не втрапляв додому, лускалося серце, віщуючи лихо?

— Ходімте зі мною, — ще трохи зніяковіло, але вже усміхаючися, запропонувала паніматка, жаліючи в Стецькові і Стецька, і свою слабу до горілки половину, і всіх нещасних на світі, і з подивом чуючи, як у ній, щойно такий роздратованій, тепер, наче після зливи, прибуває сліпуча сила, якої вистачить, щоб допомогти не тільки Стецькові, а й усьому світові, ніби своєю готовістю вона, Гудзіїха, ненароком унедійснила мур, що відмежовує людину від того єдиного життєдайного струму всевишньої могутності, перед яким не існує нездоланного. — Ходімте, я вибачуся перед

людьми, нехай пробачать отцеві й не сердяться, а сердитимуться, нехай сердяться, їм від того полегшає, іншої ради я однак не маю, бож Гудзія я не годна знайти. Як їх воля, нехай розходяться, як ні — нехай кожен собі помолиться, від цього земля ще не розлетиться на друзки, навтаки: там, де зібралися троє, там і Він присутній.

І Гудзіїха, взявши Стецька під руку (бо їй здалося, наче без її підтримки Стецько з першого кроку впаде від слабости, такий він охлялий і синій, хоч і світиться з середини; вона ще сьогодні попросить Гаркушу, нехай він отляне Стецька, ану ж, не дай Боже, чоловік не лише хильнув зайвого, а й справді хворий?), — від чого Стецько в першу мить збентежився, пригадавши: він років із двадцять не ходив під року з вродливою жінкою (а паніматка, попри дорослого сина з першого подружжя, сина, який вже сватався до Ганусі Прокопчуківни, старшої від нього на п'ять років, попри недавню смерть дворічної донечки від ускладнень після скарлятини, — перенести цю втрату їй допомогло Гудзієве запалення легенів, коли вона до повного запаморочення добу за добою не відходила від, здавалося, безнадійного хворого, — бож ліків не було і доводилося знахарювати на власну руку, — слухаючи кризь подіркований кривавий туман в очах від постійного безсоння отцеві маячні жарти, які жахали її більше, ніж стогони, — попри життєві незгоди й безнадійне невміння відмолоджуватися за допомогою таборових ідучих засобів, як це практикували деякі її передчасно підстаркуваті ровесниці, тижнями гоючи спалену церу в ім'я вічної молодости, що, не знати й коли, проминула, — виглядала свіжою й привабливою, ніби природа, прямуючи до цілі, неохотної для людського розуму, інколи свідомо відхиляється від власних правил. Правда, сама Гудзіїха ніколи себе ні до гарних, ні до привабливих не зараховувала: у її житті якось так склалося, що вона, крім дуже коротких проміжків, — навіть коли вчилася в консерваторії, єдиному перепочинку в її житті, — не мала часу стати жінкою, будши то нянькою, то матір'ю, то сестрою милосердя, а то й просто — і це найчастіше, — терплячою й надійною конякою, яка вивозила з багнюки всі вантажі, що їх доля щедро клала їй на вузеньку, подиву підну струнку, спину), — попрямувала до барака, обладнаного під православну (греко-католицька містилася навпроти) церкву, де протягом шістьох тижнів, все ще хвилюючи таборян, красувався Ониськів іконостас із новими, — замість старих, фанерних, — залізними (з американських консервних бляшанок) царськими вратами, над якими Онисько Затулівітер з власної ініціативи (як і все, до чого Онисько прикладав рук) два місяці потрудився в себе на горіщі, не дозволяючи нікому й оком кинути на сакральний твір, заки він його довершить, точнісінько, як тоді, коли він зголосився за сім діб без копійки винагороди розмалювати церкву (іншого маляра серед тодішньої непевности однак не знайшлося, а згодом, як виявився Лев Копинський і Все-

волод Дігтяр, усі вже звикли до Ониськових мальовил, та й прошей бракувало заплатити за канонізованіше й менш барвисте оформлення, від якого ряхтіло в зінціях. Зрештою, люди й самі не зчулися, як їх перестав разити не лише святий Юрій, схожий на Грицька Вертила, змонтованого з таборових погнутих баняків, з яких полум'ям розлігалися кубістичні вишивані рушники з прорізами, — крізь ці прорізи виднілися полтавські всоняшниковані села, гуцульські церкви, середньовічні міста в облозі, м'ясорубки на слонячих і кінських ногах, що крізь ґрати-щелепи вивергали людей, коші-гондоли, ущертв виповнені вогненноокими вусачами, які показували видовженими пальцями вниз на гадину з Йосьчиною конопатою пикою, розіпнуту списом-тризубом, — не лише святі в козацьких свитках із пелюстками стократок замість рук, із півнячими гребенями замість німбів, у ризах із королів і в'юнів та кількадесятих чудо-птахів, що ними раніше по селах баби розмальовували печі, — а й навіть голуб-дух, завбільшки з дрофу, за якого Ониськові на амвоні ображені молільники спустили дешицю крові з носа, не встигнувши — через Гудзієве втручання — поразувати ребер надто винахідливому зографові, що божився, ніби він не відступив, а лише наново переосмислив змертвілі канони, наслідком чого й виник строкатий голуб-дух. Цього голубадуха Онисько частково зшив, а частково склеїв із ватяних решток старих ковдр і шір'я, обмазуючи кожне нашарування яйцем і густо посипаючи американським сухим молоком; яйце, порожковане молоко й деякі цеглясті барвники від Лисого Івана постачав отець Гудзії на вимогу Ониська, аби той, не відриваючися від надхненної праці, над сімома каганцями, вкладеними в один черепок, сушив своє твориво, чаклував над ним і розмальовував дедалі яскравішими фарбами, від чого голуб-дух остаточно набрав вигляду жарптиці, аж перші прихожани, отямившись від несподіванки, накинулися на навіженого маляра, що, попри стусани, хоч йому з носа й цебеніла кров, продовжував кричати в роз'юшений натовп: він, Онисько, не боїться дурної сили і не поступиться ні на цаль віслокам на догоду! Він навмисне зобразив полум'яного духа, бо люди забули про духовне начало, допустивши, щоб у світі запанувала М'ясорубка Зла, яка й загнала всіх до цього табору. Але дух — вогненний, а не сіра торба, і тому кожний, хто переступить поріг святині, нехай пам'ятає: пора отямитися й усвідомити: голуб-дух не порожнє опудало, не пісний кисляк для лицемірів і невтрисрак, а живий присок, що надихає на світле, шляхетне й велике, і саме це він, Онисько, і заповзявся втілити!).

Проте хоч цього разу обійшлося і без побоїща і навіть без великої сварки, Ониськові царські врата таки не давали таборянам спокою (ще коли Онисько навідався до отця Гудзія й заявив: він, Онисько, змайструє для церкви залізні царські врата, — він конче мусить їх зробити, оскільки саме на царські врата прийшло йому надхнення, а якщо він, Онисько,

сько Затуливітер, з дурної намови чи з власних лінощів негайно не виконає вищої волі, з нього вивіється життєва сила і він за кілька днів сконає, мов шолудивий пес! — Гудзій, знаючи Ониськову винахідливість, передбачав поважні ускладнення, тільки ж сумління не дозволило йому відмовити, — та й як він відмовив би? адже Онисько й справді захворів би і ще, боронь Боже, переставився б! У таких чутливих натур усе можливе. Тому слуга Божий і миті не вагався: заради життя й спокою однієї людини він ладен був воювати з цілим світом, а не лише з усім табором, бож хіба порятунок, нехай і якої дивакуватої душі, не важив усіх передсудів? Отож, вислухавши Ониська, Гудзій одразу ж погодився, як і тієї днини, коли, пожалівши одержимого, дозволив у кутку напроти входу примістити у церкві Ониськів водяний орган, схожий радше на діжу, ніж на орган, за який його, Гудзія, Денис Пригара приходив зарубати).

А це, на думку правовірних, хоч Пригари ніхто відкрито не виправдував, лише підтверджувало, що в Ониськових неподобствах найбільше завинив отець Гудзій (який щойно в церкві побачив заповіджені царські врата, бо Онисько, аж поки скінчив своє твориво, нікому їх не показував, замикаючися в себе на горішці й пантруючи, аби хто не підгледів у щілину, як він працює, і нетямущим поглядом не позбавив його надхнення). Мовляв, якби отець не надто потурав Ониськовим забаганкам — мало чого кому заманеться, — той давно втратив би гін до винахідництва (хіба не підтверджував життєвий досвід: велика поступливість ніколи до добра не доводила?), — та й взагалі! — порядніший священик велів би такі царські врата якщо не знищити, то бодай не допустити, аби подібна химера містилася в храмі Божому, бо де, коли хто подибував, щоб царські врата склалися із суцільного плетива з бляшаних паничів (із американських бляшанок, як і водяний орган-діжа), а в кожному лискучому паничеві різної величини (від наперстка до горнятка, завбільшки з диню), стриміло по одній, дві або три тичинки, оздоблених на кінцівках хвилястими горошинами, які ледь чутно подзвонювали, вистачало комусь кашлянути, навшпиньки пройти чи й просто зідхнути в церкві?

Ілля Макаренко божився навіть, що ці тичинки зовсім виразно реагували не лише на мікроскопічні шерехи (адже не лише він, інші також зауважили, як царські врата легенько подзвонюють, — кому приємно, кому — зловісно), а й на кожний відтінок думки: коли в мозку снується щось світле, вони м'яко переливаються, коли прикрє й лихе — погрозливо гудуть, а це вже переходило всі межі, бо хто зна, чи не ховалося в цих кручених паничах особливо хитромудрої пекельної машини, підкиненої радянськими, щоб і тут стежити за людьми? хоч отець Гудзій довго й терпляче пояснював, ніби легенький передзвін тичинок на царських вратах не що інше, як вияв (трохи своєрідний, але зовсім

невинний, як і орган-діжа!) Ониськового нахилу до музики, не погамованого малярством.

Коли ж прискіпливіщі з таборян, не задовольнившись Гудзієвою відповіддю, жартома запитували Ониська, що він спорудив, у надії: від першоджерела вони хутчій добіжать правди, Онисько, не помічаючи кпин, поважно відповідав: на царських вратах йому пощастило за допомогою бляшаних паничів втілити музику сфер, і з цих бляшаних паничів люди почують не лише всевітню гармонію, а й голос янгола Страшного Суду, хоч покищо із цих бляшаних паничів Денис Пригара, обурений Гудзієвою поведінкою, зокрема ж отцевою каригідною терпимістю, ладною довести чоловіка з небабською вдачею до шаленства, почув кошачий голос, який велів йому, Пригарі, взяти сокиру, строчити весь Ониськів іконостас разом із ненависними царськими вратами й пекельним голубом-духом, розмести на друзки анатемський орган-діжу, а головне: зарубати Гудзія, єдиного винуватця Ониськових вивертів, щоб люди пам'ятали: кожне неподобство треба нищити в корені; слуга Божий, який відступає від церковних канонів (навіть Христа книжники перемогли, бо Він знехтував канон), не сміє ходити по світу праведному, особливо коли він знає те, що йому ліпше було б не знати; — подробиця, на яку кошачий голос зовсім виразно натякнув, і то не тієї миті, як Пригара зважував: чи не розправитися якнайшвидше з Гудзієм уже хоча б тому, що, як Пригарі здалося, якимось незбагненним чином отець підозріває правду про Івана Слушка, якого Пригара — частково за намовою Севи Калачика (хто ж тоді припускав, що Севу підіслали радянщики, аби знищити Слушка, та й не тільки Слушка, який стояв Йосьчиним покидькам поперек горла?), а частково з власного переконання, мовляв, він, Пригара, чинить добро усьому загалові, караючи запроданця, — уколошкав у вирві над Ізаром, про що ніхто не догадувався, оскільки в таборі одразу ж поширилася чутка (не без участі Севи), ніби Слушко — не Слушко, чесна й на диво не залякана людина, хоч і пройшов радянське пекло, а енкаведешницька креатура, яка потайки перекинулася назад.

Звісно, може Пригарі й не здалося б, ніби Гудзії знає про Слушка, лише мовчить, якби того вечора, як він із надто довірливим чи надто самовпевненим Слушком востаннє мандрував до Ізару, отець із чаркою в руці не вистромився з дверей третього бараку і, ймовірно, їх обох запримірів, про що Пригара зовсім забув (бож Гудзії появилися лише на секунду й одразу щез), аж поки із бляшаних кручених паничів пролунав наждачний голос, який розворушив його пам'ять.

Зрештою, не виключене, що й сам нявкотливий голос Пригара почув тільки тому, що надто зосередив слух, пере-віряючи після служби Божої, чи й справді (як це він з неспокоєм запримітив останнього часу) ім'я Слушка і ще якісь, покищо невизначні звуки, ладні кожної миті обернутися його власним ім'ям, дедалі настирливіше домішуються до музики

Ониськового органу, який (після марних спроб Ониська ульокувати своє твориво в греко-католицькій церкві) всупереч традиції й здоровому глуздові (цього осуду Пригара ніколи й не приховував, відверто висловлюючи його не лише знайомим, а й самому отцеві ріжучи правду в очі) з вина безголового Гудзія, що пожалів одержимого винахідника (Пригара ніхто ніколи не жалів, та й він не дозволив би себе жаліти, як пєсика!), опинився в православній церкві, де Онисько перед початком і після відправи (на думку Ярця Мипаля, знавця найпотаємніших сторін таборового життя, Гудзій лише за цієї умови й погодився, яка проте цілком задовольняла винахідника) годинами вигравав еленії-канти (так бодай Онисько окреслював свою музику, твердячи, ніби вона злагіднює й очищає від погані людську вдачу), дивуючи таборян, як із водяної діжки, виповненої колінчастими рурами-міхами, що скидалися радше на бляшані хоботи, повідгороджувані один від одного чи то подіркованими патиками, чи то сопілками з млинкоподібними коліщатками-оздобами вгорі, линуть досить незвичні, неголосні, але напрочуд приємні звуки, — з чим Пригара ніколи не погоджувався, хоч Прокіп Яловецький (актор, режисер, сценарист, баба-повитуха, рапсод, а на дозвіллі просто душа-гульвіса, який один час навіть дружив із Пригарою) в захопленні від дивовижної музики (властиво через неї Яловецький остаточно й розлявся з Пригарою), кілька разів випозичав орган-діжку разом із Ониськом для театральних вистав, бож грати на тій споруді вмів тільки сам винахідник.

Щоправда, траплялися дні, коли й Онисько не міг упоратися зі своїм органом, конче потребуючи ще й двох помічників, які з чайників доливали воду в діжку-орган, ніби від зосередженої при вся рідина одразу випаровувалася в звуки, попри те, що Онисько заздалегідь наповнював орган-діжку водою, ставлячи біля ноги ще й повне відро про запас.

Самозрозуміла річ, подібне видовище мимоволі притягало всіх таборових бешкетників, які під час богослуження, коли Онисько не сидів за музичною спорудою, або після відправи, коли він, замріявшись біля свого творива, дивився крізь речі на лише йому відкриті райські видива, нічого не зауважуючи навколо, — кидали камінці й жаб у діжку-орган, і в руках тоді одразу починало шипіти й квакати, крізь отвори появлялися кількاظроверхові ковпаки салатної піни, коліщата-отвори шалено урухомлювалися, розхитуючи бляшані рури, що корчилися, як від вогню, і, пахнувши водяним пилком, басистими спіралями розвалювалися на всі боки, змушуючи потім Ониська довго направляти свою музику.

Але він завжди терпляче й ніколи не гніваючися направляв, сантиметр за сантиметром усуваючи шкоду, і коли остання рура була склепана й оздоблена коліщатками-млинками, назбирував найнепогамованіших бешкетників до спорожнілої церкви (а вони завжди охоче приходили, навіть ті,

що особливо дошкуляли, бо дошкуляти — одне, а бігати за Ониськом — зовсім інше, що, зрештою, Онисько чудово розумів) і, замість шпетити малих бузувирів, грав їм на оновленому органі. І хоч уговтані на короткий час паливоди довго не заслухувалися Ониськовою музикою, попри те, що дітям вона найбільше подобалася, кожен згодом по багатьох роках пригадував її в життєвих перипетіях, як найовітлішу мить, коли, ледве зіп'явшись на ноги і щойно промацуючися до усвідомлення добра й зла, йому пощастило без жодних труднощів наблизитися до самого незабгненого осереддя людського існування, яке тоді здавалося збагненним і намацальним, як таборовий цуцик Вовк, а потім, учудившись з віком, розвіялося й зникло, ніби таборового дитинства ніколи й не було, — і цього не міняла й та обставина, що за кілька днів, а інколи й за кілька годин (залежно від погоди, бо в дощ нудьга особливо спонукувала до вигівок і винахідливості) ніхто з розбишак не здолав утриматися (хто ж коли бачив ліпшу розвагу, ніж коли псувався орган-діжка?). щоб не вкинути в Ониськову музичну споруду, якщо не рінину, то бодай мале жабеня.

А втім не лише мале жабеня, а й цілу торбу старих ропух — тільки вже не хлопчачи, а дорослий Пригара з насолодою випорожнив би в Ониськів орган, щоб назавжди зачопувати пекельну музику, якби кошачий голос, забракувавши цю дитячу забавку, не порадив Пригарі взятися за розум, прийти вдосвіта до церкви (яка не замикалася з примхи Гудзія, що вважав, ніби храм Божий має стояти відчинений для кожного цілу добу, навіть коли туди, замість молитися, задибуватимуть на ночівлю лише такі п'яниці, як Стецько Ступалка), строцити Ониськову музику, царські врата і всі еретичні мальовила, а найголовніше: зарубати Гудзія, що й без органу явно підозривав Пригару, час від часу зупиняючи на ньому надто зосереджений погляд (а хіба чоловік без причини вибалушується на іншого?), і від цього погляду Пригара від голови до п'ят спалахував двигтючою ненавистю не тільки до пришелепуватого слуги Божого, а й до всього світу, що з Пригарою не надто часто траплялося, бо ж і ця ненависть ще не пояснювала остаточної причини (а втім, може остаточні причини завжди зовсім не ті, ніж людина гадає?), яка схилила Пригару височити Гудзія саме в церкві.

Із нових поезій

Олег Коверко



і молодість

течія

пливе

рухливим

руслom

важкою

ртуттю

і принадливо

віддзеркалює

насторожене

коріння

берегів

і дозрілість

подружжя

втискається

товстою

стопом

у набуту

маєтність

і в лице

подібний

рід

нових

нащадків

і старість

артист

гашене

вапно

що

жде

попихкуючи

на поворот

до тоскних

склепінь

волкої

глини

БЕЗ ЗМІНИ

Цього року,

як кожного,

приїхав цирк

у моє мале місто,

і тяжкі вантажники розваг

тимчасово прикувалися

залізними підпорами

до ґрунту

твердовтоптаного постою.

Цього року,

як і минулого,

нерозбірливий галас робітників

напнув до схід сонця

великий намет

тотожного штукарства;

моторні крамарі

повідкривали цяцькові кіоски

і насторожили мішки

довговухих процентів.

Цього року,
 як і перед тим,
 стрибали вертикальними
 переворотами акробати,
 гойдалися тісно одягнені штукарі
 на дротяних трапеціях,
 і двигали гирю мужности
 слизькоокі силачі;
 на піскуватій арені
 вертілися злощі леви
 і під ликувате ляцання нагая
 товстопруді тренерки
 творили заграбовані
 фігури безхребетности.

Цього року,
 як і завжди,
 у великому наметі
 сиділи діти, дорослі
 і пройдисвіти,
 і приборкано ляскали у долоні,
 грюкали ногами об дошки
 і викрикували — біс.

КОНВЕНЦІЯ

180-сантиметровий
 лакей,
 шаланда,
 зігнув
 довгу спину
 перед
 деканом знання;
 потер
 гладко глотно
 жилаві руки
 і глистогоном
 розбовтався
 про псевдоролу
 дослідника науки.

Коли
знайомі
прийшли у кімнату
вони застали
втечу стін
і шорсткі очі
стелі.
Не спостерегли
скрито схрещених
почувань,
що ще
хвиливе барилися
на абстрактнім взорі
покривала.

Рот
відкритого вікна
нагадував
втечу.

Портрет Сковороди У 250-РІЧЧЯ ЙОГО НАРОДЖЕННЯ

Кирило Митрович

Портрет Сковороди не належить до нашого поточного «патріотичного іконостасу»: в кого, в якій установі біля Хмельницького, Мазепи, Шевченка, Франка, Лесі можна побачити його портрет? Не трудно відповісти. Та й купити такий портрет не легко — хіба в антикварів.

Такий стан є відзеркаленням знання та оцінки Сковороди. Ім'я його всі знають, хто хоч трохи скуштував «українознавства» чи хоч побіжно зазнайомився з історією української культури. Це стосується однаково радянської дійсності, де Пантеон визначних діячів минулого часто цитується за славним ленінським указом 1917 року — і на тому й кінець, як і української діяспори, де його теж поминають тихим словом і декількома втертими цитатами без поглиблення.

Не краще стоїть справа в освічених колах, на науковому рівні. Твори про Сковороду можна полічити на пальцях руки, а поза ними збувають його загальниками. Та й не диво, бо на виправдання такого стану треба сказати, що твори Сковороди практично є неприступні, і більшість зацікавлених знає його тільки з антологій та з другої руки. Видання творів Сковороди (неповні) Багалія 1894 та Бонч-Бруевича 1912 року стали бібліографічною рідкістю вже з двадцятих років, а останнє й повне видання (Київ, 1961) вийшло тиражем... 6 000 примірників! (Нове видання заповіджене на цей ювілейний рік, але досі ще не появилось).

У таких умовах треба поставити питання: як уявляє собі сучасний українець Сковороду? Який живописний портрет йому відомий та який духовий портрет склався в нього на основі його скупих знань про Сковороду?

Тут насувається порівняння з еволюцією, можна б сказати, боротьбою, портрета Шевченка за останні десятиліття: місце Шевченка-дядька, народницького кобзаря, з трудом посів Шевченко-інтелектуал, революціонер (автопортрет 1839—40 року). Чи станеться подібне з портретом Сковороди? Адже Сковорода теж найбільш відомий у нашому культурному житті як легендарна постать старця, чи мудреця, чи навіть співця-кобзаря. Можна побоюватися, що портрет-тип, який виділився б з загальних пересічних окреслень, це був би дядько з торбою, з посохом та сопілкою, який неперестано мандрував з села в село з деякими правдами здорового глузду й поясненнями Біблії... Здається, інакше й не могло бути у 18 ст., коли петрівсько-катерининський терор знищив Київ як культурний центр європейського Сходу, звів

Київську Академію до рівня семінарії й у заміну університетського рівня інтелігентів, яких перевів на службу царського двора, надіслав на Україну губернаторів-прикажчиків та інших поліційно-адміністративних сатрапів. На Сковороду впала важким каменем царська світська й церковна цензура, яка не дозволяла вивчити й уточнити його обличчя. Але в народі збереглася пам'ять про цього мудреця, і він став символом самоусвідомлення та вірності «самому собі» в обличчі наступу на все, що було українське в місті й на селі. Якщо Котляревський, Квітка, Шевченко вирости на сквородинських традиціях, то йще важливіше підкреслити, що поки Шевченкове слово не стало безперечним пророчим світлом для України 19 та 20 століть, над нею стояло на сторожі слово Сковороди. Про це так писав Костомаров, оброняючи Сковороду перед «отечественним» нахабою з «Русского Слова» 1861: «На всем пространстве от Строгожска (Воронежской губернии) до Киева во многих домах висят его портреты; всякий грамотный малороссиянин знает о нем; имя его известно очень многим из неграмотного народа... Как проповедник правды и добра, Сковорода стал народным идеалом мудреца. Может быть, теперь уже надобно отличать Сковороду действительного от Сковороды идеального, народного...»

Краща пора настала для вивчення Сковороди від часу публікації його творів у століття його смерті (1894). Помножилися статті («Киевская Старина»), появилось два-три твори про його філософію. Багалій, Сумцов, Житецький, Кудринський, Товкачевський і росіяни Ерн та Шпет вивчили твори Сковороди, історичне довкілля його й закреслили основні риси Сковороди-мислителя європейського університетського рівня, наголошуючи при тому його тісне пов'язання з цілістю українського культурного й суспільного процесу кінця 18 століття. Ці студії виїшли поза етнографічно-історичні записки Данилевського та Срезневського, які занотували в середині 19 століття все те, що збереглося в переказах та епізодичних записках про Сковороду. Процес вивчення Сковороди продовжувався в 1920-их роках. На відміну від сьогоднішніх радянських дослідників Сковороди й на честь тодішніх треба сказати, що вони підходили до постаті й творів Сковороди ділово й критично. До Багалія, Сумцова долучились Єфремов, Плевако, Ладижевський, Петров (Записки І.-Ф. В. УАН), які не поступалися всеросійському та матеріалістичному спрощенню вчення Сковороди. «Трактуючи Сковороду, поруч Новікова і Цербатова, як представника „зароджающей в 18 веке светской и внеправительственной интеллигенции“, Шпет одриває Сковороду од історичного ґрунту. Очевидячки, що Сковорода і, приміром, той таки Радіщев — люди цілком різних соціальних оточень і зовсім не тогочасних культурних традицій» — писав у той час Петров. Кожне окреслення в цій короткій цитаті має своє значення та є висновком оцінки доби Сковороди. Та цього роду дослі-

ди двадцятих радянських років сучасними радянськими дослідниками не цитуються й не можуть цитуватися.

Зарисований на початку нашого століття портрет Сковороди брутально знищив та спотворив сталінський період. Знаменним і трагічним залишається факт, що після розгрому українського відродження 20-их років до смерті Сталіна нічого доброго не появилось (або й просто нічого) про Сковороду. Згадується в бібліографіях про відзначення річниць Сковороди в час війни в Уфі (1942—44), але ніде не передруковуються ці матеріяли, напевно кон'юнктурного характеру.

Щойно після смерті Сталіна дослідники піднімають голову. Зібрано всі відомі документи і твори Сковороди, знайдено чимало нових архівних матеріялів, що й підготувало появу монументального двотомника творів Сковороди в 1961 році. Щодо документації, тексту, дбайливості редакції це є досконале видання. Його повнота й вартість відсуває на несуттєве місце ту данину, яку мусіли платити редактори, під головуванням академіка О. Білецького, сучасній режимовій цензурі. Велика заслуга редакторів і в тому, що, не маючи змоги відтворити правдивий духовий портрет Сковороди в своїх коментарях, вони помістили зараз на початку кольоровий портрет Сковороди невідомого автора й неозначеного часу (18—19 ст.).* А цей портрет дуже багато говорить про трагічну долю спадщини Сковороди та про не менш трагічну ситуацію видавців. Вони могли взяти якийсь народницький чи соцреалістичний портрет, яких не бракує або який можна замовити в кандидатів на премії. Натомість вони взяли портрет, який зображує Сковороду з обличчям з тонким духовим виробленням та піднесенням, не в свитці й із посохом, але в позі людини науки з книжкою й пером. Певність та глибина погляду, спокій і деяка строгість постави викликають повагу й зацікавлення глядача та свідомість повноти та оригінальності зображеної постаті. Такий портрет сам собою вже є запереченням всякого духового та історичного спрощення та спростачення Сковороди сучасними режимовими ідеологами. (Шкода, що нічого про цей знаменитий портрет не знаходимо в багатій та глибокопродуманій книзі про «Український портретний живопис» П. Білецького, в якій одначе знаходимо сміливу аналізу українського культурного процесу 17—18 ст. через призму цієї ділянки мистецтва і яка все ж таки уможливило краще зрозуміти духове тло, виражене в цьому портреті Сковороди).

У порівнянні до цього портрета тим більш болочим контрастом вражає духовий портрет, який примушені малювати сучасні радянські дослідники Сковороди. Кажемо примушені, бо трудно нам погодитися з думкою, що таке докладне вивчення Сковороди, що яке свідчить їхня фактич-

* Автором цього портрета Г. Сковороди був мистець-графік Василь Мате (1856—1917). Див. варіант цього ж портрета у виданні: А. М. Ніженець, Г. С. Сковорода. Харків, 1969.

на ерудиція, могло б довести до таких схематичних і неправдивих рис, які вони приписують думці, постаті й ролі Сковороди в українському духовому ставанні. Така ситуація наших радянських сквородянців залишає нам вибір тільки між двома гіпотезами: інтелектуальна нечесність, яка до самозапечення жонглює відірваними словами та історичними схемами, або безпрецедентний в історії терор, який примушує дослідників говорити те, що розходитьсся з фактами й у що вони самі не вірять. У радянській науці прецедентів щодо цього ні в якій ділянці не бракує...

Прикладом такого офіційного стереотипного портрета можуть послужити перші рядки з вступної статті до творів у двох томах 1961: «Григорій Савич Сковорода — видатний філософ і письменник XVIII ст., славний представник передової демократичної культури українського народу — стояв на позиціях просвітительства, гуманізму і селянського демократизму. У своїх творах він підніс животрепетні питання суспільного життя свого часу, піддавав гострій критиці панівні класи, мертву схоластику і догмати офіційної релігії. — У творчості Сковороди знайшла своє відбиття спільність історичних шляхів розвитку українського та російського народів, спільність їх культури й боротьби проти соціального гноблення...» Можна було б очікувати, щоб у перших рядках поставили ряд питань, накреслили проблематику й після вивчення основних думок автора пропонували висновки. Натомість маємо одночасно заяву льюальності супроти режимових цензорів та накреслення вузьких рамиць, з яких більше не визволиться дослідник-інтерпретатор. Приходять тільки деякі уточнення: матеріалістичні тенденції, протест мас, Біблія-нісенітниця. Цю саму схему знаходимо теж у перших рядках про Сковороду в «Нарисі історії філософії на Україні» (Київ, 1966) та в інших творах про Сковороду (Білича, Редька, Попова). Не забувається «ідейне джерело... в особі Ломоносова» («Нарис») та навіть Суворова... (Білич, «Світогляд Г. С. Сковороди». Київ, 1957, стор. 5), ну, й очевидно цінення Сковороди Толстим, Лесковим, Горьким та Леніном. (Твори, т. I. XXXIX, «Нарис», стор. 77, 85, Білич, стор. 3, 569, Попов, стор. 135, 139 і т. д.). (П. М. Попов, «Г. Сковорода», Дніпро, Київ, 1969). Очевидно, ніхто з цих авторів не зупиняється на досліді Сковороди в 20-их роках, а джерельні й оригінальні студії закордонних українських учених — Чижевського, Мірчука — збуваються стереотипами «буржуазних, націоналістичних фальсифікацій», без дальшого уточнення.

Ось такий викривлений офіційний протрет Сковороди представляють новій генерації на Україні офіційні установи та вчені під наглядом. Маючи на увазі, що самі твори Сковороди мало кому приступні, пересічний, навіть освічений промадянин ледве чи буде мати можливість створити собі правильну уяву про нього. При цьому треба все ж таки додати, що деякі критичні думки наведуть йому вже й офіційні «ро-

змальовування», бо не трудно добачити іноді й прості самозаперечення в офіційній інтерпретації. «Неясності», «суперечності» в світогляді Сковороди з офіційного погляду відмічаються, хоч і розцінюються як данина часові. І катерининське нищення української культури годі закрити, а з тим і окреме духове й культурне спрямування України, яка від Сковороди до Шевченка знову підводиться на ноги, щоб стати на поези, а не на злиття з російською культурою 19 століття. Сковорода є зразком цього самоусвідомлення на порозі нової доби й скерування до ствердження свого власного я в нових, модерних умовах життя. Сковорода не є дозвучком минулого, а критичною переоцінкою минулого й пороком до нового. Його роллю в українському культурному процесі треба порівнювати з подібними постатями в інших народів: Декарта й Паскаля у французів, Бекона й Юма в англійців, Ляйбніца й Канта в німців. Всі ці постаті, кожна в її властивих умовах, стали критичним ствердженням надбань даної культури й надхненням до нових творчих процесів. Очевидно, в Україні цей процес був гальмований натиском імперіального ставання модерної Росії з усіми приманами імперських чинів та вигод та пригашуванням власного я у представників української спільноти. Підсумовуючи подібні думки Данилевського та Сумцова, Багалій так висловлюється про цю епоху: «Але нам здається, що ця властива перевага низьких матеріальних вигод в українському промаданстві й викликала, як натуральну реакцію, палку проповідь Сковороди, що підносив він проти плоті, матерії, світу і в оборону всього вищого, духового, добродійного. В цьому, ми гадаємо, полягає вся суть Сковородиної науки, основний головний мотив усіх його творів і життя... Дійсно, Сковорода був необхідним для рідної країни... Він народився і в належні часи і в належному місці» (Д. Багалій, «Український мандрований філософ Г. С. Сковорода», УАН, Київ, 1925, стор. 114). А. С. Єфремов додає до цього: «...з ідеями Сковороди в серці рушали в свою трудну путь перші працівники українського письменства — справи, як на свій час, безперечно революційної...» (С. Єфремов, «Сковорода на тлі сучасности», Записки НТШ, т. 141—143, стор. 4, Львів, 1925).

Не можемо ще сказати, який профіль дадуть Сковороді сьогоднішні ювілейні видання та імпрези, заплановані на Україні. Децjo вже появилoся, децjo тільки приобіц'яне. В загальному ці пляни досить скромні й радше виглядають на календарну данину. Зокрема нема сліду повернутися до Сковороди як до цілющого джерела на сучасні, не менші, болі української культури, ніж це було в його час. До підсумків повернемося у свій час. Зате потрібно відзначити, що в новому поколінні знайшлися голоси, які добре зрозуміли Сковороду й звернули на це увагу молодій генерації. До цього напрямку належить голос Дзюби у відомій статті в «Літературній Україні» від 4 грудня 1962 під заголовком: «Перший

розум наш...» Дзюба, як ніхто інший в наш час, зрозумів у чому полягала роля Сковороди в його час і чим великий та актуальний Сковорода для нас, а зокрема для сучасного молодого покоління на Україні: «...Тут ми й підійшли до проблеми, яка зовсім не вивчена і не поставлена по-справжньому: Сковорода, як *український філософ*. Справді, хіба можна зрозуміти його поза тим історичним національним рядом, в якому стоять, зокрема Іван Вишенський, полемісти 17 століття, Значко-Яворський, козацькі літописці, гайдамаки, борці проти елісаветинсько-катерининської-петрівської політики нищення української „розни“... І багато ще, мабуть, треба буде зробити і дослідникам, і літераторам, і педагогам, щоб „перший розум наш“, Г. В. Сковорода *став насущно-потрібним* кожному мислячому юнакові й дівчині, живив їхню думку й совість, допомагав розібратись в складних питаннях сучасності та її моральній атмосфері, щоб ім'я Сковороди для кожного з нас так само багато значило і так само до нас промовляло, як значило воно і як промовляло воно до Т. Шевченка, який перший збагнув його вагу на всю міру».

Дзюба тут нав'язує до думок дослідників 20-их років, до перерваного сталінським терором самоусвідомлення України 20 століття. Треба підкреслити два моменти в цих думках Дзюби: Сковорода як український філософ. Філософ — бо йдеться про поставу людини в обличчі цілоти буття й під цим оглядом Сковорода включається в історичне розважання людства в цілості, а зокрема в ряд філософів, які на порозі модерної доби навітлювали шлях до наслідування. Про це ми згадали вище. Український філософ — бо промовляв він до України та в належний переломовий час. Багалій у згаданому вище творі каже про це: «Це надзвичайно важлива риса його особи, що виявилася надто яскраво тоді, коли довелося зробити вибір між рідним краєм та Великою Росією. Вона виявлялась у нього завжди, раніше й потім. Напевно це кохання до рідної України відіграло свою ролю і в справі повороту його на батьківщину з-за кордону, і на його поворот із Петербургу до Києва» (стор. 51).

Філософія Сковороди не є імпортованою думкою тодішніх європейських течій, як це робилося за рецептою Петра в Росії, ні перелицьованням, парафразою якоїсь іншої традиції. Вона в своїй оригінальності виросла з української духовної традиції й була відповіддю на шукання, запити захитаної, розгубленої імперським натиском української людини. Безперечно, опір імперській асиміляції України ішов різними шляхами: політичним — у по-мазепинській гетьманській дипломатії; історіософічним — у культі козацької епопеї та історичному відтворенні покликання України, але чи не найважливішим та найглибшим був процес, започаткований Сковородою в духовному самоусвідомленні української суспільності. Це самоусвідомлення було найкращим гарантом збереження українського духовного я, як це показав довгий,

затяжний процес ставання новітнього українського відродження через критичне дев'ятнадцяте століття. Сумцов зрештою мав це в таких словах: «В Сквороді втілилось умове пробудження української суспільности кінця 18 століття. Ця суспільність, слідами Сквороди, стала виходити з морального застою. Скворода був сином того покоління на Україні, яке в скорому часі створило ряд шкіл, гімназій, університетів і вкінці породило українську літературу» (*М. Сумцов, «Життя Сквороди», Предисловіє, Киевская Старина, 1886, стор. III*). Сумцов тут висловився словами Данилевського й мав на увазі передусім створення Харківського університету в 1804 році прихильниками й земляками Сквороди. А в літературному процесі, який виріс з спадщини Сквороди, найважливішими були не фольклорні елементи, рітвень яких не був дуже високий, але життєва філософія, світогляд, який раз на все залишився відмінним від російського й виявився в «Кобзарі», в «Книгах битія», у «Вишнєському» та «Мойсеї» і т. д., а в стислій філософії — в філософії серця Юркевича. Це духове самозбереження мав на увазі в першу міру Дзюба.

А подруге, Дзюба підкреслив «насуцню потребу» Сквороди в наш час. Спадщина Сквороди сьогодні знову має довести наше покоління до духового пробудження, до нових подвигів типу Харківського університету й зберегти нас від нового брязкоту чинів, орденів та вигод новітньої імперії. Дзюба суттєво зрозумів та відтворив духовий протрет Сквороди, і його слідами пішло чимало сумлінних, свідомих й інтелектуально вільних умів на Україні. У світлі такого портрета блякнуть офіційні мазки недолугих та недоречних натяків на «селянський демократизм», старшобратство чи соціалістичний матеріалізм Сквороди.

Філософічна біографія Сквороди сократівського типу найкраще закріпила невідмінні риси обличчя його. Передусім вражає його висока, університетська освіта й ерудиція. За легендарним мандрівним життям його втерта традиція не добачає, що Скворода закінчив Академію й доповнив своє знання під час подорожі по центральній Європі і — як виходить з його кореспонденції з його учнем Ковалінським — запізнався з останніми філософічними течіями в Західній Європі в той час (Ковалінський говорить йому в одному з листів про Руссо). Теж призабувається, що трактати Сквороди, складені в час його мандрівного життя, свідчать про його велику посидючість, бо редакція творів цього вимагала. А твори ці пересипані відсиланнями й цитатами з численних філософів, а не тільки з Біблії, з якою він не розлучався. Чимало в нього й перекладів з античних філософів, що не робиться тільки з пам'яті, а з праці над текстами. Досадно робиться, нагадувати ці прості факти, але це конечно для заперечень деяких спрощень, бо дехто оочий зробити з Сквороди мало не бродячого лірника. Говорячи

про філософів, Сковорода теж про себе каже: «Привитайся з древніми язическими філософами. Побесідує с отцами все-ленскими. Наконец, пойдеш в землю израилскую, в самый Вифлеем, в дом хліба и вина, в священніший храм Бібліи, поє с Давидом: „Возвеселихся о рекших мні...” Коль опасно входить в сей чертог» («Алфавит...», Твори т. I. стор. 352).

Друга риса його — це гострий та безкомпромісовий критицизм: «Теперь скажу вам то же, что в началі: острожно говорите о мирі. Високая річ есть мир. Не будьте нагли, испитуйте все опасно. Не полагайтеся на ваших мислей паутину... Високомудрствовать — значит, будто в наш вік родилась истинная премудрость, незнаемая древним вікам и нашим предкам». («Кольцо», т. I, стор. 273). Скільки тут методичного сумніву та перестережливої іронії! А ось сократівське кредо у відповідь збентеженим співрозмовцям, які йому закидають: «Мучиш мене, друг любезний. Может бить, оно и так, как скажешь. Но ты, уничтожив мои мнінія, своих мислей не даешь». Відповідь: «Послушай, душа моя! Я и сам признаюсь, что точно не знаю...» Це очевидно репліка на адресу тих, які в одній механічній формулі все хотіли б знати й спокійно хліб жувати. («Наркісс», т. I, стор. 33—34). Не менш гостро критикував він сучасне йому суспільство: «Сіи суть лицеміри — мартишки истинния святости... сребро — любви, честолюбиви, сластолюбци, ласкатели, сводники, немилосердни, непримирительни...» («Брань...», т. I, стор. 454).

Основна мета Сковороди, домінантний тон в його портреті — це шукання істинної людини. Його перший відомий твір починається з слів: «Весь мір спит...» І цей твір включив він і в свій останній трактат, ніби замикаючи коло свого думання там, де він почав. І через всі свої твори не перестав закликати, цитуючи св. Павла: «...Встань-де, о мертвецъ! Воскресни от мертвих и освітїть тя Христос». (Убуждшеся... т. I, стор. 3. — «Потоп», т. I, стор. 569). Звідси й конечність пізнати себе — улюблена сократівська тема Сковороди: «А не змірив себе прежде, что польза знать міру в протчих тварях? Да й можно ли? Может ли сліп в домі своем бить прозорливым на ринкі?» («Наркісс», т. I, стор. 41). Це філософічне самопізнання перетворює нікчемне самолюбство Нарциза на правдиву чесноту: «Сіе есть истинное, блаженное самолюбіе...» («Еродій...», т. I, стор. 510). Це при-в'язання до потреби правдивої людини було тою найважливішою пересторогою, яка перестерігала сучасників Сковороди перед загубленням себе в приманах нової доби. Це є теж сьогодні тим основним кличем, який підкреслює Дзюба для збудження думки й сумління в українця нашого часу. Це теж той мотив, який зв'язує Сковороду з сучасним екзистенціальним кличем за автентичною людиною. Людина не є річчю між речами, не є призначена на загублення себе в світі, але є екзистенцією — наголошують сьогодні Гайдеггер, Сартр, Марсель. «Доколі ти в мірі, дотоль в суєті, а в исхо-

ді божієм», і далі: «... Ми відь давно из самого дїтства на-поени сим лукавим духом, засїянни сим змінним сімям, за-няти внідрившеюся в сердці ехидною, даби одну только гру-буу видимость, послїднюю пятау, внішнюю тму любить...» («Жена Лотова», т. I, стор. 427, «Наркісс», т. I, стор. 53). А впізнати себе — це значить впізнати божеське в собі, а ще точніше сам візрієць правдивої людини — Христа: «Кто узнал себе, тот обрїл желаемое сокровище божїе...» — «...когда хотя самого себе хорошенько узнаеш, изволь знать, что одним взором узнаеш и Христа» («Асхань», т. I, стор. 90 і 103).

На цій основі розвиває Сковорода цілу свою філосо-фію. Основним її джерелом є метода й схема Платона, а ви-вершенням біблійне та євангельське вчення про Бога. Дуа-лізм зовнішнього й внутрішнього, тіла й душі, світу й віч-ного буття є просто взяті в Платона. З цією схемою і зв'я-зане його вчення про матерію, як вічну тїнь вічного дійсного буття. Філософська критичність не дозволяє Сковороді від-повісти на питання про матерію легкою, словесною розв'яз-кою, хоч би й зачерпнутою з біблійного вчення про створен-ня світу. Тут він підкреслює, що й Біблію тільки символічно треба розуміти, а не в людському, дослівному розумінні, по-нижуючи в той спосіб Божу таємницю до людського діяння. А нагинати цей критицизм до матеріалізму, як це робить ра-дянська схема, то це просто нісенітниця й нечесність супроти текстів Сковороди: «Взглянем теперь на всемірний мір сей, как на увеселительный дом вечнаго... А я вижу в нем еди-ное начало, так как один центр и один умный цїркул во мно-жествї их... Итак, мір в мірі єсть то вічність в тїли, жизнь в смерти... В сем місті встрічается со мною любому-дрое слово Платоново в такой силі: „Подлость не почитает за сущую точность“... И так всегда все идет в безконеч-ность. Вся исполняющее начало и мір сей, находясь тїнью его, границ не иміет. Он всегда и вездї при своем началі, как тїнь при яблоні. В том только разнь, что древо жизни стоит и пребивает, а тїнь умалается: то преходит, то родитца, то ищезает и єсть ничто. Матерія етерна!» («Икона...», т. I, стор. 382). Таких пояснень не бракує в інших творах Сковороди. Вони дуже виразно говорять за себе, і нема потреби вдава-тися до довгих пояснень. Але радянська офіційщина ніколи їх не наводить повністю, от хоч би й повищу цитату, а тіль-ки відірвуть останні два слова й виходить... матеріалізм. Просто образа бере спростовувати такі викручування думки Сковороди!

Подібно виходить і з Біблією в Сковороди. До Біблії Сковорода підходить як до вивершення історичного людсько-го шукання мудрости та правди про таємницю буття. Цю та-ємницю не можна зрозуміти й схопити в простих людських словах. Тому вже в Платона останні правди висловлені в міфологічних образах. Сучасний філософ Ясперс подібно го-ворить про «шифри буття». Сковорода відкидає буквально

розуміння Біблії, яке доводить то до абсурдів, то до фанатизму борців за букву й слово: «Паки сказую, что иное в Библии на лицѣ, а иное в сердци... Благородний и забавний есть обман и подлог, гди находим под лжею истину, мудрость под буйством, а во плоти Бога. Вот прямое, именуемое у древних еллин *поема*, сіе есть твореніе!...» («Икони... т. I, стор. 402) ... «Но филистини вездѣ мшают... Сіи-то сіют расколи во всем мирѣ. Сторятся о происхожденіи духа, о сакраментах, о вірі, о церемоніях, о ангелах, о муках, о блаженствах и протчая, враги креста Христова и заповѣдей его животворящих». («Жена...», т. I, стор. 437). І далі про Біблію: «Она с дураком дурна, а с преподобним преподобна» («Асхань», т. I, стор. 148). А висновок: «Между тѣм, разбирая древних любомудрцов, тайно образующія божію премудрость картины не видите на главнѣйшем мѣстѣ, будьто всіми ими образ владѣющій Христос» («Алфавит», т. I, стор. 370). Не можна яснше сказати! І треба теж підкреслити, наскільки виправдалася ця мудрість Сковороди й наскільки тут — сучасною мовою сказавши — багато екуменічного! При тому, метода й постава Сковороди залишається філософічною, умово-критичною, а не теологічною, церковно-учительською. Поглиблюючи цей аспект, можна б ясно довести, що Сковорода не був ні теологом, ні містиком, ні есхатологом. Зате можна побачити, що тут і оригінальність і українська закорінність Сковороди. Українська культурна традиція виросла на візантійському християнстві. Але їй властивою залишилися поміркованість та прив'язання до суттєвого, і тому Сковорода повертає до античних грецьких джерел Візантії. Цей критичний філософічний підхід перейшов і в насліддя Сковороди й охоронив українську духовість від фанатизму, месіанізму, який так властивий — і в церковному й у світському напрямку — російській культурі (пор. «... Третий Рим... имперія... III Интернационал» — В. Бердаев, «Русская идея», стор. 11). Цю поміркованість і цей філософський критицизм знаходимо в русійних ідеях української духовости 19 століття, про що ми вже згадували вище.

В подібний спосіб треба б показати правдиву рису в портреті Сковороди стосовно його вчення про суспільство й людину в спільноті. Сковорода не був соціальним революціонером і не визнавав за якоюсь історичною схемою спасіння суспільства. Істинне суспільство для нього родиться від істинної людини. Підтягати його під якийсь селянський чи інший діалектичний демократизм є фальшуванням його вчення. За Платоном він вчив про органічність суспільства: голова, серце, плунок — все має своє місце, свою ролю-сродність і все є рівним з погляду гідности людини, якщо тільки цю гідність шукати й шанувати: «...заступать общества основание — правду...», «сто сродностей, сто званий, а всі почтенни яко законние», «Бог богатому подобен фонтану, наполняющему различния сосуди по их вместности. Над фон-

таном надпись: Неравное всім равенство». «Вся десятословія сила вміщається в одному сем имени: любовь...» («Начальная дверь...», т. I, стор. 65 і 71; «Алфавит...», т. I, стор. 345 і 349). Непримиримість Сковороди до кривди, багатства, влади, несправедливості має своє коріння в любові до правди, до людини, до суттєвого в житті. Це саме розуміння особистого та суспільного щастя знайшло свій вираз в пізнішому Шевченковому «Обніміте... найменшого брата», тут теж і початок критики радянської інтерпретації світогляду Шевченка.

Довелося нам обтяжити портрет Сковороди численними текстами та дріб'язковими уточненнями. Але це зумовлене минулими й сучасними викривленнями та фальшуванням цього портрета, і потрібно було тут сліз самого Сковороди. Цей портрет залишився б, однак, неповним, якщо б не згадати про те саяиво, глибинний відблиск, який всі його риси проникає і всьому надає таємничу, глибинну джокондівську перспективу: це його поетичне серце. Серце в Сковороди — це джерело й місце мудрості, це глибина думки поза категоріями розуму та почуттів. Серце не сангіментальність і не іраціональність, а те глибоке розуміння буття й себе, інструментом якого є в дальшому розумова аналіза. Сковорода тут близький до ідеї серця в Паскаля («серце має свої рації, які розум не розуміє»), а ще далі до ролі серця-еросу в Платона та серця-любви в Старому й Новому Завітах: «... утаенная мислей наших бездна и глубокое сердце — все одно». В цій думці кожне слово є потрібним і незаступимим: таємнича, мислі, бездна — серце («Наркісс», т. I, стор. 35). «Серце есть корень и существо. Всяк есть тѣм, чіе сердце в нѣм» («Двое...», т. I, стор. 182). Подібні думки повторюються до останніх творів Сковороди й іноді набувають вигляду правдивого гімну серцю. Він цитує Цицерона: «Омніа вінціт амор», далі «Пісню лісеня». «Кріпка, яко смерть, любовь», і вкінці каже про образ Богоматері: «... а в серді сіяніе Святаго Духа...» («Алфавит», т. I, стор. 370).

Поетія, разом з піснею-музикою, є невід'ємною рисою Сковороди. Для нього, як і для Платона, найглибше знання висловлюється міто-поетично. Інтимна, філософічна поетія Сковороди йде багато глибше, ніж те, що збереглося в народних переказах про нього. Туга, смерть, серце, любов є головними мотивами в цій поетії. Це є теж незатертий заповіг Сковороди, який ціхуватиме дальші покоління творців української культури.

Ось на закінчення цього портрета Сковороди декілька уривків з його поетії.

*Бездна дух есть в человекѣ, вод всіх ширшій и небес.
Не насытиш тѣм вѣки, что плїнает зрак очес.
Отсюда-то скука внутрь скрежет, тоска, печаль,*

Отсюда неситость, из капли жар горшій всталъ.
Знай: не будет сит плотским дух.

55

(Пісня 11)

Кто сердцем чист и душою,
Не нужна тому броня,
Не нужен и шлем на шею,
Не нужна ему война.
Непорочность — то его броня,
И невинность — алмазна стіна,
Щит, меч, и шлем ему сам Бог.

(Пісня 20)

Щасливи, кой тцились еще в вік старинній
Взвествъ ум виспр и примічать звіздних бігов чини.
Можно віритъ, что они, вси земніи здори
Оставя, взойшли сердцем в небесніи гори.
(Із «Похвали астрономіі» — за Овідієм)

Я стану існуючим і річчю, а не попелом, тінню, нічим.
Звільни мене всього від любови до бездіяльної землі.
Хай буде мир! І ти зробиш це під проводом твого світла.
Дай мені досить світла, дай мені зневажати смерть.
Дай мені бажати смерти, дай мені любити смерть!
(Із «Про Святу вечерю, або про вічність»,
переклад з латинського у радянському виданні творів)

Все лице морщиши, печален всегда ти,
Се ли ти можеш жизнью назвати?
Тот суще живет, кто весела зрака
Будучи, светло жизнь ведет без мрака,
А кто печален, безпрестанно тужит,
Того мертвого смерть протяжна душит.

Нові масштаби в поезії Павла Тичини

Григорій Грабович

Минає два роки, як появилися книжечкою п. н. «В серці у моїм» вірші та поеми «із недрукованої й призабутої» спадщини Павла Тичини.¹ Появилися майже без відгомону, може, тому, що сучасникам на Україні і за її межами поставити Тичини є для критичного обговорення застиглою, остаточно забронзованою. Однак, цей томик не тільки освітлює істоту і розвиток Тичининою творчості, але й віддзеркалює через багатогранну призму найвидатнішого українського поета 20 століття корінні літературні проблеми його віку, проблеми творення й оспорювання літератури. Його різні сторони звертають нашу увагу на загальні питання літературної критики, на проблему встановлення канону творчості даного письменника і, зокрема в радянському контексті, гаму факторів, що постають із суворого взаємовідношення літератури і пореволюційного суспільства.

На Заході голістичне припущення, яке керує трактуванням канону творчості письменника, виникає із загальних переконань про автономію літератури і з віри, що існує і буде виповнений обов'язок перед історією. Так, у дискусіях про канон ми майже без винятку працюємо над відтворенням і верифікацією — історичною, філологічною, палеографічною. Досліджуємо близькі і далекі та — як у випадку взаємовідносин Павнда-Еліота — інтимні культурні впливи, рідко цікавимося культурним насильством. В цьому найновішому додатку до тичининського канону нам треба буде цікавитися і цією справою.

Під «культурним насильством» ми розуміємо не тільки різні форми цензури і тиску, що є притаманні російській і опісля радянській культурній сфері. Що, мабуть, важливіше, відносимо це до масивної ідеологізації поезії Тичини (і літератури взагалі) у критиці — від 20-их і 30-их років дотепер. Знаменне те, що це зовсім не було обмежене радянською сценою дії — у відповідь офіційним проклямаціям про новознайдену правдивість Тичини українська крити-

Стаття молодого літературознавця Григорія Грабовича з Гарвардського університету є українською (доповненою) версією його ж статті, надрукованої п. н. «Поезія привертання: „В серці у моїм” Павла Тичини» у журналі «Рецензія» (ч. 2, весна 1972), що його видає Семінар українських студій при Гарвардському університеті.

¹ Павло Тичина, В серці у моїм... Вірші та поеми із недрукованого й призабутого. В-во «Дніпро», Київ, 1970, 302 стор.

ка поза межами України проголосила його поетичну смерть. Оцінюючи Тичинин «Чернігів» (1931), як «психопатологічний збірник автопародій»,² Є. Маланюк підсумував тон цих епітафій. Наступна критика твердо закорінила думку про радикальну прірву, про стрімкий спад в якості поезії Тичини. Отже, в opinіі І. Кошелівця:

Перехід Тичини на советчину був важкий, але після цієї декларації («Я дійшов свого зросту і сили, я побачив ясне в далині» в «Плузі» — Г. Г.) особисту трагедію поета закрила маска льоаяльного одописця... ніхто не знає, що криється за маскою, але з того, що виходить із-під його пера, маємо найбільш різючий зразок перетворення геніяльного поета на бездоганного графомана.³

Явно ідеологічне упередження таких осудів підкріплювалося добиранням рядків — найчастіше останнього рядка із «Замість сонетів і октав»: «Хіба й собі поцілувать, пантофлю папи?» — як доказ болісного пророцтва про неминуче власне перебудування.

Наприклад:

А червона пантофля, яку він поцілував, таїла в тканині трутизну, що вкинулась йому, наче духовий параліч, і змертвила орфеїчні струни в серці.⁴

Від 30-их років мало не цілого «пізнього» Тичину збували реторичними варіаціями на цю тему. Літературну критику заступило квазісередньовічне поняття, буцім то йому відмовлено ласки Божої, відколи він покинув табір праведних.

Друга площина, на якій вдалося викривити розвиток Тичини, — це сторонницька літературна естетика, ширше говорячи, «смак». Хоч за своєю істотою це вже не насилує літературу, воно може так само перешкоджати в розумінні предмету як ідеологічна настанова. Такий гостроумний критик, як М. Зеров, мав сказати, що Тичина «розкрив свої козири в „Соняшних клярнетах” і потім перейшов на гру безкозириу». Є. Маланюк, котрий це переказує, знаменно протиставляє Тичині Максима Рильського й оскаржує Тичину в браку культури (яку він, щоправда, звужує до «певної системи усвідомлених і ієрархізованих вартостей і навичок») та смаку. Саме в «цілковитій атрофії найелементарнішого

² Є. Маланюк, Книга спостережень. Т. І. Проза. В-во «Гомін України». Торонто, 1962, стор. 302.

³ І. Кошелівець, Сучасна література в УРСР. В-во Пролог, Нью-Йорк, 1964, стор. 85.

⁴ В. Барка, Хліборобський Орфей, або клярнетизм. Вібліотека «Сучасности», ч. 2, Мюнхен—Нью-Йорк, 1961, стор. 87.

смаку» він бачить весь розмір «літературної катастрофи» поета.⁵

Нас ніяк не повинно дивувати, що принципово неспівчутлива система вартостей може створити ще один приклад нормативного заслшлення. Деяко більш цікавим є те, що подібне, хоч і менш артикульоване незадоволення зустрічається і серед ширших кіл читачів. Так принаймні натякає О. Білецький в своєму вступі до 6-томного видання творів Тичини:

Найменше вивчено останній період творчості Тичини. Читачі, зачаровані музикою «Соняшних клярнетів» та іншими збірками 20-их — початку 30-их років, часом нарікають, що в нових віршах поета уже не звучать мелодії арфи, голосної, самодзвонної. Навряд чи мають рацію ті, хто хоче, щоб улюблений поет назавжди лишився з тим самим виразом «поетичного обличчя». Ці читачі ніби не хочуть бачити всіх тих велетенських змін, що відбулися в психіці радянських людей більш як за сорок років революції.⁶

Не можемо відкидати можливість, що навіть така загальна оцінка могла б у зародку нести дійсне, естетичне судження, і на цьому питанні треба буде також зупинитися.

Зміни чи перерви в поетів не аж такі рідкі в історії літератури. Відома, наприклад, далекоюсяжна і навмисна поетична самоперебудова В. Б. Ітса, або, щоб дати ближчу паралелю до Тичини щодо величини постаті та її упадку, доля Вордсворта, того скорченого велетня, якого «зносять із естради на подвійному читі релігійної правдивості і політичного консерватизму».⁷ Але можливе також, що творчість Тичини не є така перервана, і зокрема в такий спосіб, як досі думали, і що його літературний шлях такий закономірний, як неминучість дозрівання і старіння.

«В серці у моїм» — це етап у своєрідній посмертній реабілітації Тичини.⁸ Вміщено в ній 145 віршів і 9 поем (найдовша з них — «Подорож до Іхтімана» (1950—67) — появилася раніше окремим виданням (1969); вперше публікується 59 віршів і 3 поеми: поема-феерія «Дзвінкоблакитне» (1915—17), із якої одинокою знаною частиною була «Хор лісових дзвіночків», незакінчена автобіографічна «Зустріч з Мариною» (1967),

⁵ Є. Маланюк, цит. вид., стор. 302.

⁶ П. Тичина, Твори. Т. I, Київ, 1961, стор. 39.

⁷ Карлос Бейкер у *William Wordsworth, The Prelude*. Holt Rinehart and Winston, New York, 1962, р. XXI.

⁸ Див. «Подорож до Іхтімана», Київ, 1969; старанно вибрані «Арфами, арфами» (Київ, 1968) і зокрема свідчення довготривалого зацікавлення П. Тичини Сквородою — видана в Києві 1971 року симфонія «Скворода».

що описує зустріч із Мариною Цветаєвою в Лондоні 1935 року, і «Степанида Виштак в гостях у вихованців дитячого будинку» (1961—67).

У категорію «призабутих» входить 12 віршів, які вперше появились в 1915—28 роках у таких різних виданнях, як «Літературно-Науковий Вісник» (1917—19), наприклад, «проблематичний» вірш «Прийшли до мене в гості»; «Шлях» («Шляхи мистецтва», 1923); постійно заборонювані III і IV частини «Харкова» («Життя і революція», 1926), також цензуровані і багатомовні вірші з «Кримського циклу». Однак, більшість віршів із цієї категорії (яких 65) появились посмертно (1963—70) в різних журналах і газетах («Прапор», «Жовтень», «Вітчизна», «Літературна Україна» й ін.), але в сумі не так їх кількість, як сам характер цих поезій є тим, що спонукує нас твердити про «реабілітацію». Решта віршів, двадцять — ті, що були писані і друковані за останні два роки життя Тичини, є надто свіжі, щоб вони могли бути «призабутими», і їх не можна зараховувати до тих «проблематичних» віршів і поем, що їх не друковано в попередніх виданнях зібраних чи й вибраних творів поета. Все ж таки вони вельми цікаві, і факт їх включення в посмертну збірку «недрукованої й призабутої» спадщини П. Тичини вказує на нову і тонку ревізійністичну настанову щодо канону його поезії.

Хронологічний розподіл показує, що значна кількість уміщених віршів, тобто 32, написані перед «Соняшними клярнетами» (1918) або, якщо датуються з цього часу, не були включені до цієї першої збірки. Вони становлять собою важливий період для докладної аналізи найранішого періоду творчості поета, і рівночасно дають змогу, на підставі порівняння віршів, що були включені і не включені до даних збірок, дослідити його естетичні критерії і навіть розвиток його світосприймання.

Менша кількість віршів, яких 20, датуються 1919—1925 роками, цебто паралельно з «Плугом» і «Вітром з України». Між ними є «Розкол поетів» (1919), що по суті є продовженням проблем представлених у «Дзвінкоблакитному», хоч тепер не як «феєрія» на кшталт «Лісової пісні», а як психоідеологічна містерія.

18 віршів є з пізніх 20-их років — найважливіші з-поміж них — це вищезгадані частини «Харкова» і «Кримський цикл». Порівняльно мало віршів є з довгого середнього періоду, але зате обсяжніша кількість — більше як 30 — пізніх віршів, писаних від 1965 року до смерті Тичини.

Щодо літературного архіву поета Леонид Новиченко зазначає при кінці свого вступу, що «ще чекають своєї черги публіковані в журналах 30-их років драматичні фрагменти: „Диспут” і „Кінець феодала”,⁹ вибрані місця з щоденників

⁹ У виданні «Квітни, мово наша рідна» (Київ, 1971), що є по суті популяризаційним зібранням неологізмів П. Тичини (разом

і листування поета тощо». Зважаючи на цю мету, викликає розчарування той факт, що деякі важливіші твори Тичини, друковані в Радянському Союзі ще до 30-их років, далі вважаються «несприйнятними» для радянських читачів. Це такі вірші, як «Скорбна мати», «Війна», «Золотий гомін» із «Соняшних клярнетів» (останній був, щоправда, опублікований в тритомному виданні 1946 року в сильно «вчищеному» вигляді, видання ж 1957 і 1961 років цей вірш просто пропускають); ціла збірка «Замість сонетів і октав», деяке число віршів із «Плуга» («Месія», «Палить універсали», «Гнатові Михайличенку», «26. II [11. III] на день Шевченка II»), «Чистила мати картоплю», — вірш, що за нього голова Раднаркому УРСР Чубар заатакував Тичину, як того, що «просуває націоналістичний опій під прапором пролетарської культури», ціла збірка «Чернігів» (за винятком завжди тих самих двох віршів) і т. д. Крім плачу за поляглими під Крутами «Пам'яті тридцяти» («Нова Рада», 1918) з рядками «На кого посміла знятись /зрадницька рука? На кого завзявся воїн?/ Боже покарай!», мабуть, жоден із цих творів не є явно антибільшовицький. Всі вони є поетичним передумуванням і переболуванням довкільної дійсності, як це сам Тичина заявив у своїй відповіді Чубареві.¹⁰

Отже Новиченкова надія на те, що «монументальна постать поета завдяки новим публікаціям окреслилась ще повніше і масштабніше, у всьому розмаїтті творчих ідей і задумів», звучить порожньо і фальшиво в світлі цих пропусків. А проєктоване «академічне» видання, про яке він говорить, викликає у нас двозначну усмішку очікування і неспокою.

Проте, це не так вина Новиченка. Справи, які тут заторкнені, переходять редакторські спроможності і компетенції, і хоч Новиченко провідний екзегет Тичини, він є добрим критиком; вступ до його праці має свою вартість. За винятком оказійного переінтерпретування («обурення поета, викликане картинами дикої жорстокости, має без сумніву клясову адресу», стор. 20), догматичного дедермінізму і ще деяких інших варіантів неминучої ідеологізації, Новиченко коротко, але справедливо аналізує розвиток творчости Тичини, зі спеціальним і найбільш вдалим підкресленням самого раннього перед-соняшноклярнетового періоду.

Що важливіше, його чутливість до неофіційних, ліричних і інтимних аспектів поезії Тичини і деяке стратегічне коментування пізніх творів сигналізує новий підхід, а може, навіть зародки реєвалюації.

із вибраними «крилатими» висловами, фрагментами листів і статей), подана загальна, хоч і подекуди виразна, апологія його поетичної і мистецької автономії.

¹⁰ Вміщені тепер у виданні «Сковорода», Київ, 1971.

Перший безпосередній ефект цієї поезії, що прямо зв'язаний із самим її числом, це поглиблення нашого зрозуміння найранішого періоду творчості поета. Вірші ці ілюструють, навіть якщо й побіжно, різні літературні зразки: Шевченка, якого «Причинну» Тичина наслідує у своєму, мабуть, найранішому вірші «Сине небо закрилось», Філянського, Олеся (у вірші, що починається:

*Живу, живу — ридю
живу, живу — сміюсь.
Чого живу — не знаю
і думати боюсь.
Такий цей світ прекрасний,
такий цей світ сумний),*

Вороного («Я люблю казки чудові, / я кохаю сни прекрасні», 1913); Чупринки (в звукописі вірша «Зоставайся, ніч настала»). Вплив — «декадентський», як це радянська критика його називає, — тоді розквітаючого модернізму віддзеркалюється так само у декларативному язиччі (і в егоцентризмі в душі Бальмонта чи раннього Брюсова):

*О, я не невірник,
я ваш беззаконник.
Я — сонцеприхильник,
я — вогнепоклонник.
Ненавиджу темне
життєве болото,
я в душу таємне
ловлю сонцезлото...*

(Без дати, опубліковане 1917), як і в самозакоханому заглибленні в смерть, як, наприклад:

*Я хотів би, коли я умру
(ах, якби мені вмерти улітку!),
щоб, закутавши в білу намітку,
ви спалили мене у бору...*

або «Гей, іду, іду я полем» (1913—14), «Кохана вмерла» (1913), або, врешті, характеристично молодомузівському

*Там чути дзвін в бору ялин
над озером, де трухне млин.
Проклін мерцям!
Ізнов ти сам, все сам та сам,
нема з ким розвісти устам.
Проклін, проклін...*

*Там чути спів осокорів,
надгробний болісний мотив, —
то спів «прощай!».*

Два чинники яскраво виступають у цих віршах. По-перше, навіть на цьому епігонському і нескристалізованому етапі вони часто перевищують свої сучасні моделі у безпосередності відчуття, в легкості виразу, коротко — у відчутті «Соняшних клярнетів». Багато з них художньо вдалі, і факт, що Тичина не вмістив їх у своїй першій збірці, свідчить про його високо вироблену естетичну чутливість. Другий і далеко важливіший чинник — це звучання вже в 1909 році теми, яка для нього стала поетичною константою — прив'язання до своєї країни і до народу. Тут ця тема ще висловлена в дещо гістичному і неоромантичному патріотизмі Олеса:

*Не знаю і сам я, за що так люблю
безщасну тую Україну мою?
За що так кохаю! І що у їй є?
Нещасний народ, його гірке житте!*
(1909)

Або:

*Ах, не смійтеся ви наді мною, —
не для вас я Україну люблю!
Не для вас виливаю ці сльози з журбою,
що ніхто їх не бачив нічною добою,
коли довго від думок не сплю.*
(1911)

Але це є почуття, яке в своїх дальших, щораз більш витончених модуляціях просвітлює його найкращі твори.

Вірші з наступного періоду, приблизно 1918—20, редефінують період від «Соняшних клярнетів» до «Плуга» тим, що кидають нове світло на, мовляв, гостру прірву між «пантеїзацією», між космічною персоніфікацією ліричного голосу, що розгублений в природі (як це наглядно показано в цій «траматичі» мотивів, образів і символів, — яка є сконденсована в одну строфу «Цвіту в моему серці»:

*Слухаю мелодій
Хмар, озер та вітру.
Я бреню як струни
Степу, хмар та вітру.
Всі ми серцем дзвоним,
Сним вином червоним —
Сонця, хмар та вітру!*

та антропоцентричного, революційного світу таких віршів, як «І Белий і Блок», «На майдані», «На могилі Шевченка»,

«Міся» і т. п. (Це тим більш важливе для радянських читачів, для яких такі проміжні твори, як «Війна» або «Золотий помін» є практично неприступні). Тут ми бачимо наче міст, на якому образи людини і природи спотворені і перемішані:

*Встав на розвідку місяць повний,
цвітуть сади.
Поставили біля кулемета —
сиди.
Пробігли тіні
за кладовищем, у гай...
Зашелестіли тополі:
— Починай!
І раптом іззаду:
— Врозсипну!
Коли б знаття, що ворог —
от би сипнуть.
Прошив повітря, построчив
десь за горою кулемет.
Півні співають, місяць повний,
зоряний намет.*

(1917 або 1919)

Як і в інших віршах цього внутрішнього циклу («То не березовий бузовий», «Застебнулось на всі гудзики небо»), лірично сприйнята природа, сади і село, і насильство війни злютовані так нероздільно, як борці і їх тіні. Явища не є зафіксовані, але містяться в двох площинах: місяць, вже не романтичний свідок закоханих, стає розідником, тополі шепчуть бойові накази. Ці дві площини є такі близькі, як повна рима «сади-сиди». Але поет заміряє дати не так суміш, як замішання образів і площин відношення, семантичне і — зокрема в інших названих віршах — інструментоване загармарення, що віддзеркалює замішання війни і кульмінується рядком, який є ключовий для цього етапу творчості Тичини: «Коли б знаття, що ворог —». Тут, під незворушливими очима природи, бачимо, що ворогом, як у «Війні» і «Замість сонетів і октав», є сам таки чоловік.

Тичина виявляє небувалу здібність схопити в лаконічних антиподах саму суть трагедії і болю, як це бачимо в найбільш виробленому виді в макро- і мікроструктурах «Замість сонетів і октав». Тут ми це знаходимо в чудовому, короткому вірші «Прийшли до мене гості» (1919):

*— Нужда! — вони говорять.
(А місто в прапорах...)*

В цьому, як і в авторській ідентифікації з стражданням і в сквородинському мотиві «печалі», цей вірш духово пов'язується з вищезгаданою збіркою і рівночасно передба-

чає ідеологічно непідроблений опис у славнозвісному «Чистила мати картоплю». І тому не диво, що Новиченко був змушений подати досить довгу апологію цього гетеродоксійного об'єктивізму.

Найбільш інтригуючий і для голістичного зрозуміння Тичини найбільш викривальний твір із цього періоду є драма «Розкол поетів» (1919). Зазначаючи, що ці «драматичні сцени» є не закінчені і, може, становлять тільки фрагмент запроектованого більшого твору, Новиченко підкреслює буцім то однозначну солідарність автора з лівими, що «купчаться коло комуніста». Назовні це може справді служити як контраргумент проти тих, хто бачить подібний суворо ідеологічний націоналізм у таких творах, як, напр., «Золотий гомін» (і взагалі все естетично вартісне у Тичини через цю призму). Однак, таке розумовання є наглядно поверхове. Обстановка цієї драми пригадує нам не що інше, як моралітемістерію, в якій дійові особи (комуніст і шовіністка, парнасець, естет і робітник) і меніхейський розподіл на правих і лівих представляють алегоричні сили добра і зла. Душа, за яку вони борються, це водночас новий політичний порядок і нова поезія, новий поет — сам Тичина. Позиції, які тепер відкидають, це під різними оглядами відгомони минулих поглядів самого ж Тичини, як оце звернення естета:

*перед Красою
усі ми рівні, всі брати.
Тож як ми сміємо косою
чуже стинать, не берегти?
На небі кожна зоря
свою красу окрему має.
Нехай же гурт і наш вітає
пісні творця-пролетаря,*

або гірка відповідь шовіністки робітникові, який самовпевнено говорить про нову свободу: «подерли край наш ви на клапті». (Це останнє віддзеркалене головний мотив «Замість сонетів і октав» і нагадує нам «26. II [11. III] На день Шевченка II», де поет виразно коментує цей «шовінізм»:

*Ну що ж, Тарасе! Рад еси, не рад —
дивись, який в господі нашій лад,
е сем'ї великій, у громаді вольній.*

*Дивись. Мовчи. Хоча б сютів і їсти —
нічого не кажи Первопрестольній. —
Бо ще й Тебе пошиють в шовіністи).*

У «Дзвінокблакитному» (1915—17) кучеряві духи нив і туманів, які є водночас квінтесенцією ліричної природи і ясною еманациєю ліричного я поета, сконфронтовані Вітром і Червоним Сонцем революції і приречені на загибель:

*Дзвінкоблакитного Пана нема. Єсть тільки Сонце
Червоне. Йому моліться!*

Також і тут сили душі є викликані до екзорцизму. Чинник цієї реконструкції це непереборима жага співзвучності з часом —

*Червоний впав аероліт:
естетика компромісова —
за вітром полетіла...*

і народом —

*Я буду й єсть, як був повік,
поет-голода, робітник.*

Це поетичний моральний імператив, який дійсно є поза ідеологією і естетичною школою:

*Життя — найкращий ідеолог.
Життя — найвища школа шкiл.*

Він стає постійною віссю поезії Тичини.

■
Важливим виміром цієї книжки є любовні мотиви. Еротичні мотиви і настрої, з різними ступенями автобіографічного забарвлення, існували на всіх етапах творчості поета, але, за винятком кількох віршів із «Соняшних клярнетів», наприклад, «О, люба Інно», вони були постійно недруковані, — як Новиченко каже, за бажанням самого Тичини. Хоч і яке було б джерело цензури — зовнішнє чи засвоєне, почуття пристойності чи роля офіційного поета — її відсутність була вельми бажаною.

Коли в дуже ранніх віршах задиханий екстатичний тон, наприклад, «Подивилась ясно» або «З кохання плакав я, ридав», і наслідувальний модерністичний еротизм відбивають зверхність ліричного настрою, наступні твори виявляють розвиток таких глибин, як, наприклад, у цій мініатюрі:

*Струнка та чорноброва,
ще й ясна, як зоря,
в очах глибiнь криниці,
в сміху — дзвін янтаря.*

*Хоч любить вона серцем —
все розумом звіря.*

Останній рядок грає на «звіря — звіря(є)» і, вводячи парадоксальне пов'язання розуму і звірства, переносить центральні нерозв'язні проблеми історичного моменту (див., наприклад, в «Замість сонетів і октав».

*Велика ідея потребує жертв. Але хіба то є
жертва, коли звірь звіря їсть?)*

зі сфери теоретично політичної в інтимно- і загальнонародську.

Подібно наświetлення історичного насильства над людською думкою ніде не представлено так моторошно, як у першому вірші «Кримського циклу» (1925) — «Пляж». Страхіття недавньої війни зосереджуються через призму еротичного задумання і є завершені гвалтом. Але вони не існують виключно в сфері минулого, і тому розв'язання можна знайти тільки в цілющій любові природи:

*Невже це було колись: банда... пожар...
Її звалтували і кинули в жар...
Які ще раби ми, які ще раби!
Море, о море, ти полюби.*

Однак цього також не вистачає — справжня трансцендентність міститься в хотінні і спроможності любити:

*Та море хвилює, та море буде:
в нім стільки проклятих отих надбудов.
Любов моя чиста, любов незагасна,
невчасна, сучасна, прекрасна любов!*

Зовсім природно більшість любовних віршів є інтимного й автобіографічного характеру. Від надзвичайно відвертого «Харкова III» (1923)

*Мадонни, Ундіни, Гудруни,
Ізольди мої Златокосі,
любив я вас тисячу тисяч,
а жінки не знаю ще й досі.
Стривав я вас тисячу тисяч
і все ж не знаходив по спаву.
В еротичку кличуть поети,
а я її знаю й не знаю —*

до «Записки на концерті» (1940), «Моя ти дівчино, хороша, невідома» (1941), «Ну як би я міг без твоєї усмішки» (1965), «Я кличу Тебе» (1965) — всі проявляють пружемоцій, яку можна тільки неадекватно назвати ніжною і зворушливою. Всіх їх боронить перед сантименталізмом їхня повна, особиста замкненість, цілковита відсутність пози чи позиції. За винятком останнього періоду творчості, вони в основному втілюють конфесійний жанр його поезії. Для читача вони являються першим наглядним кроком у відбронзуванні зразкового громадянина й урядовця.

Основна проблема, яку може висвітлити поезія, вміщена в цій книжці, це питання Тичининого самозображення, його поняття ролі і функції власної поезії. Зарисовання такого профілю безперечно може прислужитися до розуміння його поезії в синхронічній, як і діяхронічній перспективі. Воно може також відхилити історичну і в основному некритичну теорію абсолютного перериву в його творчості.

Канон цієї поезії — такий, як він був знаний досі, — містив у собі багато віршів, виразно присвячених питанню поет-суспільність: «Листи до поета», «Я знаю», «Один в любов», «Плюсклим пророкам» у «Плузі»; «Відповідь землякам», «За всіх скажу», «Великим брехунам», «Перед пам'ятником Пушкіну в Одесі» у «Вітрі з України»; «Максимові Рильському» в «Сталі і ніжності»; і теж в роді «Тобі, народе, любий мій» із збірки «Перемагають і живуть». Вірші в обговорюваній книжці — від «Не знаю і сам я, за що так люблю» (1909) до титульного вірша, «В серці у моїм» (1967) — устанавлюють інтегральну, неполітичну «народність» і «сучасність», як домінуючу, діяхронічну тему і як головний імператив його поезії. Це є імператив, який висловлюється не як плавний, хоч би й щирий, патріотизм і популізм, який постійно перекидається на саму поетичну структуру. Від початку, зі всією аллюзивністю його символізму, з тонкою інтроспекцією, домінуючим чинником його поезії була сама мова — інтонації і забарвлення живучої ідіоми, елементи народної і традиційної просодії — дистильовані до високо витонченої формальної системи. (Це проявляється в так часто обговорюваному музичному началі тичинівської поезії і в пануванні методів *Ohrenphilologie* в її дослідженні). Як видно в органічному розвитку від «Соняшних клярнетів» до «Плуга», «Вітру з України», «Чернігова» і далі, Тичина завжди співзвучний з мовою (яка більш, як щонебудь, є суттю) свого часу, її лексикою, її багатогранними семантичними й акустичними формами.¹¹

Тичинине вслухування в епоху висловлюється найбільш обдуману і — не можемо не згодитися — іронічно в його збірці «Чернігів» (1931). Щоб повною оцінити ці вірші, не можна поминути реакції (тодішньої, як і теперішньої) офіційної критики. В цьому випадку виразником її поглядів і ставлення є критик Арсен Іщук:

Яскравим прикладом (протириччя між змістом і формою. — Г. Г.) у цьому відношенні є вірш, що йде під заголовком «А чи не есть це самі нахвалки абож запаморочення від успіхів». Темою цього вірша є рік великого перелому. Складна, відповідальна, історичного значення тема. Вона потребує таких засобів ху-

¹¹ Див. *George S. N. Luckyj, Literary Politics in the Soviet Ukraine 1917—1934. New York, 1956, p. 122.*

дожнього трактування, які забезпечили б емоційно-нальний зв'язок читача з ідеями, втіленими в даний образ. Про державні, всенародні події, які лежать в основі даного твору, треба говорити піднесеним, урочистим голосом. Поет же обрав форму частушки:

*Нехай Європа кумкає,
а в нас одна лиш думка є,
одним-одна турбація,
традицій підрізація,
колективізація.¹²*

Другий, ще більш дразливий фрагмент складається виключно з льюзунгів, діалектичних родинок і марксистських сентенцій, таких же звільгаризованих, як тодішній панівний арго. Ефект — язиколомна пародія:

*Перекочовуючи, насичуючись,
кількісно, якісно переллюпуючись,
проймаючи взаємно протилежності,
запереченням старого вибухаючи,
прямуєм за законом біалектики
до незмірного майбутнього...*

Це не є відірвані приклади. Хоч «Чернігів» обстрілювано за формалізм (це й далі найбільш цензурована зі всіх збірок Тичини), поет в істоті не змінив своєї естетики. Він далі пристосовував чи, вірніше, синхронізував свою формальну систему із сучасною ідіомою в найширшому сенсі. Значна частина віршів того часу подана неначе просто з уст народу, як безпосередній Vox populi: наприклад, всі вірші «Чернігова», «Партія веде», частушкоформна «Комсомолія» і т. п. Цьому товаришать прямування до традиційних бурлескних і вульгаризованих форм і їх сполучення з піднесеною книжною мовою, що нагадує староукраїнський вертеп.¹³ Це характеризує навіть такі амбітні твори як гомерівсько-гоголівська епічна поема «Шабля Котовського» (1938). Отже це не одверті заяви, як, скажімо, в «Плюсклих пророках», чи такий дзвінкий маніфест, як в поемі «Похорон друга» (1942),

¹² Виразне зформулювання цього знаходимо в надрукованій щойно тепер у збірці «Квітни, мово наша рідна», але написаній 1939 року статті п. н. «Слово — зброя»: «Слово, як основний наш матеріал творчості, мусить бути завше свіжим, освіженим і молодим. Таким воно може бути лише тоді, якщо додержано буде трьох моментів: коли воно взяте безпосередньо від землі, від народу; коли воно відповідає величі своєї епохи; і, нарешті, коли воно в наслідок відцвітання старого, істворюється, як нове, як неологізм» (стор. 29—30).

¹² Арсен Іщук, Павло Тичина. Київ, 1954, стор. 85—86.

¹³ Подане А. Іщуком, без точнішого посилання, за працею Л. Новиченка про П. Тичину.

але це структуральні зміни, які звістують нову естетику Тичини. По «Чернігові», однак, і по реакції, яку ця збірка викликала, приходить поступовий відступ від формальної експериментації; поетичний вислів зводиться до найнижчого спільного знаменника тому, що, як Іщук каже,

естетична цінність всякого поетичного твору визначається і вимірюється, насамперед, інтересом читача до даного твору, силою емоціонального зв'язку читача з ідеями, втіленими в образи даного твору,

і тому, що кожний поет повинен дбати про те,

щоб задуми свої втілити в таку художню форму, яка б найбільш відповідала змісту зображуваного і, разом з тим, відповідала естетичним поглядам і уподобанням читачів, на яких він розраховує.¹⁴

Не в малому відсотку своєї «публічної» поезії Тичина почав гарантувати таке уподобання.

Але, як новоопубліковані твори показують, була також і «приватна» поезія. Її стрижнем було почуття поетичної чесності, яка була в постійному і, якщо можна вжити цього слова, діалектичному напруженні з імперативами обов'язку і співзвучності. Найбільш вироблене в «Замість сонетів і октав» і «Кримському циклі», воно являється антидотом, прибіжищем — не від людей, але від зловорожих, безособових сил. Це ті сили, які є тотожні з «казенними поетами, офіційянтиками», з абсолютною догматичною владою («Хіба й собі поцілувать пантофлю папи?»), з тими, хто уміщують погруддя поетів, згідно зі своїми задумами. Це останнє бачимо в другій частині «26. II (11. III). На день Шевченка»:

*Прийшли попи, диктатори (о сором!) —
якраз всі ті, кого Ти не любив.
І хтось Твоє погруддя встановив
поміж монастирем, поміж собором.*

або (передбачаючи мотив моря-свободи з «Кримського циклу») в «Перед пам'ятником Пушкіну в Одесі»:

*Ах, море і поет! Та хто ж вас не боявся!
Свободи ярий гнів ні разу не смирявся!
Поет родивсь прямим. Помер — то од свобод
все боком ставили, щоб не впізнав народ.*

Турбота про чесність поета існувала, як ми тепер бачимо, вже від часу писання найраніших віршів, хоч тоді

¹⁴ А. Іщук, цит. праця, стор. 87.

тільки у вигляді започаткованої і ще досить самосвідомої модерністичної пошти, наприклад, у вірші «Ах, не смійтесь ви наді мною» (1911). Проте, всупереч нашим сподіванням, дуже мало особисто-рефлексійних віршів з 30-их років — першого періоду суворого офіційного нагляду. Крім зворушливо автобіографічної «Берізки» (1938) маємо тільки короткі уривки, заледве нотатки до віршів, як, наприклад:

*Культура наша — де вона?
У багатьох застряла ще
на самім перелазі.*

Але зате наявне вельми вимовне міркування, написане, щоправда, в 1962 році, але ясно визначальне для цього періоду у дописці: «Так собі щось про 20-і та 30-і роки згадалось»:

*Критики
брали мене, чистили, м'яли,
на всі боки вибивали
метелочками з осоту, —
оце тобі за роботу!
Щоб уперед не загаявся.*

Ще менша мініатюра:

*А чого не вмію?
Критиків гнучких не розумію —*

(1962)

так само висловлює розгубленість, почуття безпомічності. При кінці життя поета лірика Тичини робиться більш самовизначальна. Він відкидає лозунговість «казьонної поезики», якою він своєчасно нехтував і з якою згодом був утотожнений:

*На те я лірик, щоб запитувать,
не тільки холодно озватися,
не тільки лозунги почитувать,
а — дивуватись,
дивуватись!*

(1965)

Але в сумі ця течія залишається тільки в таких записках і нарисах. Він переоцінює свої останні вироблені вірші з погляду многобічної, не лишень ліричної перспективи.

Так, в останньому році життя особистий конфесійний тон таких віршів, як наведені вище, повертається до громадського виміру. У вірші «До себе самого й до молодих поетів», вперше опублікованому посмертно в 1968 році, Тичина продовжує свій діалог, чи полеміку, з своїм молодим «я»:

(Із мого вірша «Закучерявилися хмари»)

*Тополі арфи гнуть? О ні! Це вже не арфи.
Тополі хилляться, тополі аж тремтять,
щоб встоять проти бур, які князьки й монархи
із Заходу нам шлють. То звідти чорна рать*

*все нахвалялася — ти чув, в роки тридцяті.
А в сорок першому: посунула вона
на нашу землю враз — чи в полі, чи у хаті
вбивала все живе. І почалась війна.*

*Не ті тополі це — що я в юнацтві бачив.
Не арфами вони згиналися униз.
Весь світ же тее чув: на гнучім тополяччі
підвішених терзав проклятий гітлеризм.*

*Яка тонка це річ — людини творчість!
То в грізний час тяжких випробувань
ти сам стояв тоді напруженим, відпорним,
не допускав собі словесних любувань.*

*Тополі й зараз гнуть. Але уже не арфи,
не арфи гнуть. О ні, обурені тремтять,
щоб встоять проти хмар, які князьки й монархи
із Заходу нам шлють, не раз, не два, не п'ять.*

*Поете! Ой гляди. Візьми себе в обценьки.
В красивому кохайсь, — але не розпливайсь.
Не будь у творчості цвітастим та тісненьким,
а в тоні героїчним, мужнім озивайсь!*

Його формування сучасності і його реінтерпретація минулого є різучі, і міркування, що їх вони викликають, явно виходять поза рамці літературної критики і торкаються проблеми його власної біографії та психології травми. Отак, разом із яскравими ранами другої світової війни є не менш моторошне утождження — в обставинах відносно віддаленої в 1967 році — фашистівської Німеччини з сьогодишнім Заходом. Поет використовує історичне минуле і сучасність, яку він уявляє у вигляді того ж минулого, щоб відкинути своє літературне минуле, як щось хитке й вузьке, і проповідує героїчну і мужню поставу. (Тут треба згадати, що Новиченко сумнівається в доцільності такого «механічного протиставлення» і вважає це «реліктом, пережитком давно спростованих поглядів». «І не погодимось з тим, — продовжує Новиченко, — що сучасному мистцеві... в ім'я здійснення суспільної місії треба взяти себе в обценьки»). До речі, такі погляди може не аж так це спростовані, але критичні уза-

гальнення Новиченка все ж таки являються значним прогресом у радянському трактуванні Тичини:

Зауважити про це треба. Деякі хитання в бік суворого, сказати б, ригоризму, що вів до аскетичного самообмеження в почуттях, дають себе знати не тільки в прямих висловлюваннях поета, — вони в ряді випадків і «зсередини» засушують його вірші, штовхаючи автора на стежки настирливої дидактики, одноманітних риторичних загальників.¹⁵

У четвертій строфі народна травма війни усуває всі особисті питання і виправдує перетворення поета. Навіть, якщо визначений час мав би торкатися «грізного часу тяжких випробувань» самого таки Тичини, тут панує цілєве змішання, де доля поета утотожнюється з катаклізмом народу, а його пристосування з народною непохитністю. Ця остання помітна у вперше опублікованому казково-алегоричному й формально досконалому вірші «Як дуб із вітровієм бився» (1943).

Не можна перецінити імпаکتу війни на Тичину. Вона становить собою головний психологічний перелім і, як показують, мабуть, далші досліди, основним чинником у глибокій періодизації його творчості. Хоч, самоозрозуміло, інші фактори в культурно-політичному середовищі мали свій вплив, правдивість Тичини, його «ригоризм» і «аскетичне самообмеження» — і відтак неминуче від'ємні художні висліди — зафіксуються в повоєнній ері і тривають майже до половини шістдесятих років. Зате в останніх роках, себто в 1965—67, помітна наявність сильної тенденції до переоцінки і самовиправдання.

Подвійний предмет звернення у «До себе самого й до молодих поетів» є сам подвійно знаменним. З одного боку, цей вірш віддзеркалює характеристично правдиве піклування молоддю і правильним формуванням її думок. Багато віршів Тичини в цій збірці, включно з довгою і мало цікавою поемою «Степанида Виштак», обертаються навколо цієї теми. Типовий наслідок цієї турботи — це, разом з «настирливою дидактикою» («До молодих поетів», 1965), масивна нетолерантність у ставленні до будь-якої незалежності для цієї молоді, — як це бачимо у ворожості Тичини до «шестидесятників». З другого боку, цей вірш Тичини навітлює довге утотожнення з молоддю, з молодістю як такою. Тут не місце простежувати розгалуження цього процесу; досить сказати, що він творить тісно злитований комплекс із супровідними мотивами вітальності, творчості і, в його старшому віці, пам'яті.

¹⁵ «В серці у моїм...», стор. 34.

Це проявляється у ще одному вірші 1967 року — «Коли офіцерня й кадети». Новиченко називає його уривком, але, як часто буває з незакінченими творами, він завершений, бо його річ по суті закінчена. Це спогад і самовиправдання, вміщені поміж дві з його найбільш «проблематичних» збірок, між «Соняшними клярнетами» та «Замість сонетів і октав». Вступна обстановка знову представляє кризу, і поезія першої збірки знову протиставлена життю, силі, життєздатності:

*Коли офіцерця і кадети,
коли нас ворог обступав, —
я встав: — Ой сило моя, де ти?
Ну, що ті «Соняшні клярнети»...
Життя, вогню мені набав!*

В останніх трьох строфах описаний шлях до тієї цілі:

*Й життя мені тут повеліло,
щоб я ішов не навмання,
щоб говорив я й просто, й сміло,
питання ставив не похило
при незвичайнім світлі дня.*

*І я в той бік увесь подався,
де робітник, де селянин.
Наш світ нікому не піддався, —
прослався, наша сило, слався! —
який твій соняшний розгін!*

*Я «неокласиків» не ганю,
хоч в них не річка, тільки став.
Старе — чи може бути в скресанню?
Нікого в книзі теж не раню
«Замість сонетів і октав»...*

.

Тут приклад «повторної розробки» (як у психоаналізі) ще більш наглядний, ніж у попередньому вірші. Знову можна сприйняти ці думки і збагнути їх дійсність («говорив я й просто й сміло») тільки категоріями вищеобговорюваних імперативів. З іншими ідеологічними засновками вони можуть здаватися цілковитою пародією історичного факту. І Тичина показує, що він не є несвідомий історичного стану речі — це було, як він каже «незвичайне світло дня». В цьому спогаді час навмисне замазаний, в певнім сенсі це особистий або навіть «ідеологічний», але не історичний час. Остання строфа однак вертається до конкретного, і тут, повторюючи свою позицію, Тичина примиряється з силами, з якими він змагався. Рівночасно, він намагається примиритися зі своїм минулим на підставі зінтегрованого переконання в своїй правді.

Тичина намагається подати дефінітивний підсумок свого життя у вірші (який, правдоподібно, є його останнім), що дає назву цій збірці. Його стримана вимовність віддає належне його особистому «кредо»:

*Якщо я десь не співав калину,
якщо у вірші не ввів вишневу цвіт,
мені не ставте, друзі, у провину,
ви, критики, в докорах не кипіть...*

.
.

*Не можу про калину я співати,
коли ще в світі — стільки чорноти,
коли поетів за чавунні ґрати
фашистські запроторюють кати.*

*Бо не в собі ж я, а увесь — на людях,
бо все моє — чи зблизька, чи здаля.
Тому — земля кипить, як серце в грудях,
і серце стогне, як уся земля.*



Пора і на наш підсумок.

Поезія, вміщена в збірці «В серці у моїм», разом з існуючим її каноном, недвозначно вказує на поступовий і органічний процес розвитку творчості Тичини. Не зважаючи на те, що поодинокі твори на хронологічних полюсах — зокрема з обмірковано-зумисним добиранням — виявлятимуть екстремні протиріччя, немає ясного пункту розмежування, немає моменту в часі, в якому можна б виізолювати абсолютний стилістичний чи тематичний перерив. З другого боку, біографічні дані і сам Тичина свідчать, що були часті й крайні натиски на його творчість, але їх повне дослідження сягає в сферу політичної історії. Також неможливо проаналізувати в обмеженому часі і з нашими ще обмеженими даними взаємовідносини інтерналізованих і накиннутих вимог. Все таки можемо вказати на деякі зміни.

У ранній поезії Тичини домінує імпресіонізм і додальна композиційна метода: фокус зосереджується на деталях, що творять цілість, а не на більшій угрупованні. Ця остання метода є характеристична для народної творчості і дає підставу різним рисам (лексичним, формулястичним, асоціативним), які складаються на народний елемент в цій поезії. Починаючи від «Плуга» і «Вітру з України», із щораз більшою наполегливістю, що творчу методу замінюють більш, реторичні і вкрай абстрактні формуляції. Цей другий спосіб чи вид є підібраний і безпосередньо пропорційний до

тематичної важливості й урочистості. Перша метода далі наявна в «імпресіоністичних» картинах і в «особистій» поезії. Подібно рання символічна система Тичини, базована на мінливому злитті традиційного, народного і своєрідно особистого, на осциляції між дійсністю і замріяністю, на синестетичному сприйманні космосу і резонансного я, поступово підлягає тематичному змістові і нормативній символічній площині, до якої відношення ліричного я гостро окреслене. У висліді проявляється зменшення двозначності, аллюзивності чи недомовленості. Входить у гру питання редагування чи просто самоцензурування: не тільки замінюються або вигладжуються поодинокі елементи, наприклад, «Час» замість «Бог» (в «Золотому гомоні») або

*Стою. Дивлюсь. Так тихо-тихо скрізь,
Що ледве чути відгомони.*

замість

*Стою. Молось. Так тихо-тихо скрізь, —
Мов перед образом Мадонни.*

Деякі вірші по-різному «вияснюється», наприклад, додаванням підтитлу («Поетам занепадникам» до «Ходять по квітах»), «поправляється» конвенційною пунктуацією і т. п. (Найбільш ефективна поправка — це очевидно просте пропущення «грішної» чи то частини, чи поеми чи, як у випадку «Чернігова», майже цілої збірки). Абстрагуючися від зовнішніх, поверхово ідеологічних причин, це є тенденція зроби́ти все явним, настільки явним, щоб задовольнити (в дусі толстовського мужика — як критика) теоретичного пролетаря. Наскільки Тичина прийняв цей рецепт, настільки він знівечився як поет.

З іншого погляду цю проблему можна простежувати, як приклад, в якому напруженість і квінтесенційна «чиста поезія» (корінно романтичні критерії), які так блискуче наявні в перших збірках, замінюються експортативною або сатиричною розтяглістю. Читач, наставлений у першій мірі на «Соняшні клярнети», твердив би, що це обеззброє, або понижує його поезію, або що вона руйнується, коли його природну «свободу фантазії» заступає раціональна «програма».¹⁶ Але, як ми тепер бачимо, корпус ранньої поезії Тичини, його пре-соняшно-клярнетівські вірші, проявляють обидві тенденції. Новиченко правильно накреслює ці два, як це він визначає, «стилістичні принципи»:

вже усвідомлений нахил до артистичного лаконізму, сильного своєю конденсованою образною сугестією, в тому числі й музичною («Блакить мою душу обвіяла...», «Ви знаєте, як липа шелестить»), — і тяжін-

¹⁶ І. Кошелівець, цит. праця, стор. 95.

ня до традиційних форм «розповідного», риторично-декламаційного вірша («Під моїм вікном...», «Не смерти я боюсь...»), в якому простолінійне називання предметів і понять ще переважає над образною пластикою і музичною виразністю.¹⁷

Теорія, що центр тяжіння цієї поезії пересувається на несемантичні елементи — ритмічні, інструментовні, інтонаційні — сумнівна. В «Чернігові», наприклад, де є максимум формального експериментування в цій площині, цілий ефект і успіх поезії є в зударі семантичного і підсемантичного. Не зважаючи на Іщука і соцреалізм, обидві площини передають нерозривну форму-і-зміст даної поезії. Правда, що в певній кількості поезії повоєнного періоду, писаних у дусі, наприклад, «Москви», бачимо безнадійну банальну реторику. Але Тичина поволі приймав нову поетику і довго не відкидав формальної ускладненості. «Конгрес оборони культури» (1935), наприклад, художньо вдалий, хоч «ідеологічний» і риторичний вірш містить в собі «рефрен», що є раннім і великим імпресіоністичним віршем «Листя падає» (1921), поданим тепер у цьому виданні. Це запізнене використання вказує щонайменше на не зменшену формальну свідомість. Інструментація і гра неологізмів залишаються нереконструйованими навіть у таких «офіційних» творах, як «На одержання ордена» (1939). Отже, вищезгадана теза — це констатація чогось, що самозрозуміло є неминучим, коли вищі верстви, чи «думки» твору обережно простежуються з погляду на їх правдивість. Подруге, хоч ця теза може бути слухна у відношенні до натиску, чи стилізації, чи сфери експериментації,¹⁸ вона є сумнівної вартости метафорою, коли її пристосовують до самої поетичної мови. Роз'єднання значення і звуку, як і роз'єднання форми і змісту, не витримує критичного розгляду. Ні одне, ні друге не може бути виключене з поетичної речі.

Чим глибше і більш об'єктивне наше знання всього корпусу поезії Тичини, тим більше нас вдаряє органічність його поетичного розвитку; коли прогалини нашого знання заповнюються, виявляється, що всі його поетичні різновиди походять з того самого ядра. Проте, цим ми ані не оминаємо, ані не зменшуємо таких основних естетичних питань, як сама можливість поезії зумисне оформленої, щоб віддзеркалити вік глибокої банальності або ще більш складне питання взаємовідношення естетичних і етичних вартостей, — питання правди, щирости, моральної постави. Все це заслуговує окремого дослідження.

¹⁷ «В серці у моїм...», стор. 16—17.

¹⁸ Див. Л. Новиченко, Поезія і революція. В-во Радянський письменник, Київ, 1956, стор. 241 і далі.

Зінтегрованого охоплення творчості Тичини можемо також шукати в зрозумінні взаємодії особистості і неособистості, при чому специфічним варіантом цього є вищезазначена «діалектика» суспільного обов'язку і поетичної чесноти. Ця взаємодія відчувається майже у всій поезії Тичини, і вона замикається колом від першого вірша «Соняшник клярнегів»: «Прокинувся я — і я вже Ти» до останньої строфи «В серці у моїм». Тут антиподом до ліричного я є все людство — в Гірошії і В'єтнамі.

Змістом більшої частини життя і творчості Тичини є, очевидно, Україна і її люди. Не зважаючи на те, яким провінційальним, чи дев'ятнадцятивічним народницьким було його розуміння української нації, воно було його екзистенційальною віссю. Його спогади з зустрічі в Лондоні 1935 року з Мариною Цветаєвою виявляють, шляхом драматичного викликання журби і самоти Цветаєвої, неможливість розлуки для Тичини з батьківщиною. «Внутрішня еміграція», яка для нього була втілена у «неоклясиків», була також несприйнятна. Користуючись його власним образом, Тичина був рішенням прийняти долю свого краю в тій самій мірі, як ріка приймає закрути й пороги свого русла.

Доля ж Тичини під руками критиків, це вже інтегральна частина історії української літератури. Ті самі історичні і літературні сили, що оформили його, сплодили поєднанню загострені півправади, які дотепер перешкоджають об'єктивній критиці. Наслідком того дотеперішні панівні критичні підходи були статичні, селективні і зафіксовані на тому етапі цілості, який найбільш підходить упередженню спостерігача.

Доджерельна настанова Зерова завжди актуальна, зокрема коли нас оточує незнання про чоловіку літературну постать нашого віку. Це видання, надіємося, стане прелюдією до відтворення повної величини Тичини, величини, яку в 1957 році, в період згогадної яловости, він так прекрасно передбачив у своєму *exegi monumentum*:

... Ще не раз колись розквітну! —
Чи в цеху,

чи над ріллею
мисль моя когось зачепить —
думку творчу

хай мою
вишню мов тендітну
щепить.

На нове прищепить...
Вишня ж виросте.

І вродять

вишеньки.

Й ось завітають
вдвох,
обнявшись,
тихим пливом
юнка й хлопець.

Заспівують!

І мене відродять
співом,
задушевним співом...

В поколіннях
я озвуся, —
не згорю

і не загасну, —
мов огні електробуду...

І в майбутню
пору ясну
в пісні знов явлюся.

Й буду —
в людах жити буду.

Мистецтво - в ім'я людини

НОБЕЛІВСЬКА ПРОМОВА

ОЛЕКСАНДРА СОЛЖЕНІЦИНА

На Заході опубліковано російською й у перекладі на інші мови промову російського письменника Олександра Солженіцина, що її він написав для виглошення під час урочистого вручення йому медалі лавреата Нобелівської премії з літератури 1970 року. Не маючи можливості — в умовах викликаного кремлівським режимом тиску і цькування — взяти особисто участь у плянованій урочистості, О. Солженіцин передав написану ним промову правлінню Шведської академії наук, яке опублікувало її 25 серпня 1972 року у видаваному нею «Щорічнику Нобелівської фундації». Поданий нижче переклад промови О. Солженіцина на українську мову зроблений із надрукованих у США й Європі російських текстів. — Редакція.

Неначе той дикун, що зачудований підносить якийсь дивовижний предмет — чи то викинутий океаном, чи вигребений з піску, чи скинений з неба — у примхливих вигинах, то з тьмяним, то яскравим відблиском проміння — і крутить ним всіяко, обертає, вивіряючи, як його застосувати на практиці, для такої чи іншої нижчої мети, не здогадуючися про вищу, —

так і ми, тримаючи в руках Мистецтво, самовпевнено вважаємо себе його господарями, сміливо його спрямовуємо, оновлюємо, реформуємо, маніфестуємо, продаємо за гроші, догоджаємо тим, що мають вплив і силу, використовуємо то як розвагу для естрадних пісенок і нічного бару, то — як затичку чи палицю, залежно від того, як його візьмеш у руки, — для політичних проминальних потреб, для обмежених соціальних. А Мистецтво — не опоганюється від цих наших спроб, не втрачає при цьому свого походження, уділяючи нам щоразу і за всякого застосування частинку свого таємного внутрішнього світла.

Алеж, чи можемо ми схопити *усе* це світло? Хто відважиться сказати, що він визначив Мистецтво? Що він врахував усі його аспекти? А, може, траплялося й так, що у минулі віки хтось його зрозумів і називав, але ми не змогли довго на цьому затриматися: ми вислухали, і знехтували, і зразу ж відкинули, як завжди кваплячись змінити хоч і найкраще — та все ж, коб тільки на нове! І коли нам знову

скажуть, що це старе, ми вже й забудемо, що воно в нас було.

Один мистець вважає себе за творця незалежного духовного світу і бере на свої плечі акт творення цього світу, заселення його, тотальної відповідальності за нього — але заломлюється, бо такого навантаження неспроможний витримати смертний геній; як і взагалі людина, проголосивши себе колись осередком всього існування, не зуміла створити урівноваженої духовної системи. І коли постигає людину невдача, то скидають її на одвічну дисгармонійність світу, на ускладненість сучасної розтерзаної душі або ж на нерозуміння публіки.

Інший мистець усвідомлює наявність вищої сили над ним і радісно працює маленьким підмайстром під небом Бога, хоч і ще суворіша його відповідальність за все, що він написав, намалював, і за душі, які це сприймають. Зате ж: не ним був створений цей світ, не ним він керується і не має він сумніву щодо його основ. Мистцеві дано лише постріше за інших відчувати гармонію світу, красу й потворність людського внеску в нього — і постро передавати це людям. І в невдачах і навіть на дні його існування — в убозстві, у в'язниці, у хворобах — відчуття тривкої гармонії не може його покинути.

Проте, уся іраціональність Мистецтва, його приголомшливі закрути, його непрощенні знахідки, його разючий вплив на людей — надто чародійні, щоб можна було вичерпати їх світоглядом мистця, його задумом чи працею його недостойних пальців.

Археологи не відкривають таких ранніх стадій людського існування, коли не було б у нас мистецтва. Ще в до-світкових приємках людства ми одержали його з Рук, що їх ми не встигли роздивитися. І не встигли запитати: *навіщо* нам цей дарунок? І як поводитися з ним?

І помилялися і помиляються всі ті віщуни, які прорікають, що мистецтво розкладається, втратить свої форми, помре. Помремо ми, а воно залишиться. І чи збагнемо ми ще до нашої затибелі всі його сторінки і всі його призначення?

Не все можна назвати. Деяко сягає далеко поза слова. Мистецтво розігріває навіть заохолу, затемнену душу до високого духовного випробування. З допомогою мистецтва ми одержуємо інколи — нехай невиразно і короткотривало — такі відкриття, яких не здобути розсудливим мисленням.

Як ось маленьке дзеркальце казок: заглянеш у нього і побачиш не себе — побачиш на мить Непроступне, куди ні конем доїхати, ні долетіти. І тільки душа поймається тугою...



Достоевський одного разу загадково кинув: «Краса врятує світ». Довгий час мені це здавалося — просто фразою. Як би то могло статися? В неситій крові історії коли, кого

і від чого рятувала краса? Ушляхетнювала, підіймала — то так, але кого рятувала?

Одначе закладено таку здатність у суть краси, закладено у роллю мистецтва. Переконаливість справді мистецького твору цілковито незаперечна, вона підкоряє собі навіть серце, що противиться. Політичну промову, настирливу публіцистику, програму соціального життя, філософську систему можна, либонь, побудувати гладенько, струнко і на помилці, і на брехні; затаєне, спотворене виявиться не зразу; а якщо на змагання повстане протилежна промова, публіцистика, пропрама, філософія — то знову ж таки все виглядатиме зграбним, гладеньким і послідовним. Тому їм і вірять — і не вірять.

Марно слово пропадає, як до серця не діймає.

Мистецький же твір — вірогідний своєю природою. Концепції надумані, натягнуті не тільки що не витримують іспиту, а, навпаки, розпадаються; ті й інші сили виявляються хисткими, блідими, нікого не переконують. Зате твори, що зачерпнули істини й подали її нам живим згустком, захоплюють, владно до себе приєднують — і ніхто ніколи, навіть через віки, не зважиться їх заперечувати.

Так, може, й ота давня триєдиність Істини, Добра та Краси — це не просто парадна застаріла формула, як нам видавалося в пору нашої самовпевненої матеріялістичної юности? Якщо верхів'я цих трьох сходяться, як запевняли дослідники, а надто виразні, надто прості паростки Істини і Добра душать, вирубують, не пускають рости — то чи не може так статися, що дивовижні, непередбачені, несподівані парості Краси проб'ються і забувають на тому ж місці і таким чином виконають роботу за всіх трьох? І тоді не помилкою на слові, а пророцтвом виглядатиме написане у Достоевського: «Світ урятує краса»? Адже був він наділений здатністю багато що бачити, був сповнений дивного прояснення.

Тоді мистецтво, література можуть на ділі допомогти сьогодинішньому світові. Дещо із того, що з роками пощастило мені у цій царині помітити, спробую сьогодні тут викласти.

■

На цю катедру, з якої виголошують нобелівські лекції, катедру, що її надають далеко не кожному письменникові та й то лише раз у житті, я вийшов не по трьох-чотирьох представлених сходинках, а по сотнях, ба навіть тисячах їх — крутих, урвистих, обмерзлих — вийшов з темряви й холоду, де судилося мені уціліти, а інші — можливо, обдаровані більшим хистом, сильніші за мене — загинули. З них лише декотрих зустрічав я особисто на архіпелазі Гулагу, розсіпаному безліччю дрібних островів, та під жорнами стеження й недовіри не з усяким заводив розмову, про декого тільки чував, а ще про декого тільки догадувався. Ті, що зникли

у безодні, вже маючи ім'я в літературі, хоч відомі, — а скільки поглинула прірва ще нерозпізнаних, ні разу прилюдно не названих? І майже, майже нікому не судила доля вернутися. Ціла національна література лишилася там похованою не тільки без труни, а й без білизни, голою, з биркою на пальці ноги. Ні на мить не припинялася російська література, а з боку здавалася пустелею. Там, де міг би красуватися дружній ліс, після викорчовування збереглося двоє-трьох випадково пропущених дерев.



Прийшовши сюди сьогодні в супроводі тіней загиблих, пропускаючи із схиленою головою вперед себе на це місце інших, достойніших за мене сьогодні, як же мені вгадати та висловити те, що хотіли б вони сказати? Цей обов'язок здавна тяжів над нами, і ми його розуміли так, як і Володимир Соловйов:

І в ланцюгах ми пройдемо до краю
Те коло, що боги вказали нам.

У виснажливих таборових перебродах, у колоні в'язнів, у млі вечірних морозів, освітленій рядками ліхтарів, — не раз підступало до горла нам те, що хотілося б викрикнути на цілий світ, якби тільки світ міг почути когось із нас. Тоді уявлялося дуже ясно, що скаже щасливий на удачу наш посланець — і як одразу співчутливо відгукнеться світ. Наш виднокіл виразно заповнювали і фізичні предмети і душевні відрухи, а в нероздвоєному світі не видно було нічого, щоб їх переважило. Думки ті прийшли не з книжок, їх не запозичено ради доладности, у тюремних камерах і біля лісових вогнищ вони склалися в розмовах з людьми, тепер уже померлими, тим життям перевірені і вирощені.

Коли зовнішній тиск пішов на спад, поширився мій і наш виднокрут, поступово — бодай крізь шпарку — побачили ми і пізнали той «цілий світ». І як же вразило нас, коли ми усвідомили, що «весь світ» зовсім не такий, як ми сподівалися, що й живе він «не тим» і йде «не туди». Болотяні мочарі здаються йому «чарівною галявиною», бетонні колодки на шії — «добірним намистом», а там, де одні умиваються кривавими слізьми, інші пританцьовують до веселенької мелодії.

Як воно сталося? Чому... така прірва? Чи то ми стали нечулими? Чи став нечулим світ? Або, може, ми розмовляємо різними мовами? Тому і не в силі збагнути одні, що їм витлумачують інші? Слова відлунюють і спливають, мов та вода — без смаку, без кольору, без запаху, без сліду.

І в міру того, як мій розум це осягав, змінювався я сам, і мінявся з роками склад, зміст і тон мого можливого висту-

пу. Мосєї сьогоднішньої промови. І вже мало подібна вона до тієї, що була задумана морозними таборськими вечорами.

Споконвіку людина жила так, що її світогляд — якщо той світогляд не навіяний гіпнозою, — її мотивування та скаля оцінок, її дії та наміри визначаються її особистим та груповим життєвим досвідом. Як у тій приказці: не вір навіть братові рідному, вір власному окові косому. Це і є найздоровіша основа розуміння середовища та поведження в ньому. І довгі віки, поки світ наш був загадково розпорошений, доки не пройнявся єдиними лініями зв'язку, не перетворився на єдиний клубок, що б'ється в корчах, — люди непомилно керувалися своїм життєвим досвідом у своїй обмеженій місцевості, у своїй громаді, у своєму суспільстві і на своїй національній території. Тоді була змога окремим людським очам бачити й приймати якусь спільну скалю оцінок: що вважати неймовірним, що жорстоким, що поза межею злочину, що чесною, а що ошуканством. І хоч дуже по-різному жили розкидані народи і мірила їхніх суспільних оцінок могли різоче не збігатись, як не збігалися й системи їхніх мір, розходження ці дивували тільки нечастих мандрівників та потрапляли як дивовижа до журналів, не накликаючи жодної небезпеки для людства, ще не єдиного.

Та ось останніми десятиліттями людство непомітно, раптово стало єдиним — надійно єдиним і небезпечно єдиним, так що потрясення і запалення одної його частини майже вмиг перекидаються на інші, що деколи зовсім на них не відпорні. Людство стало єдиним — та не так, як раніше бували постійно єдиними промади чи навіть нації, не шляхом поступового життєвого досвіду, не через власне око, доброзичливо назване косим, навіть не через рідну зрозумілу мову, а понад усі перепони, через міжнародне радіо та пресу. На нас суне навала подій, півсвіту за хвилину дізнається про їх вихлоп, а критеріїв, щоб виміряти ті події та оцінити їх за законами незаних нам частин світу, не доносять і не можуть донести до нас ні етер, ні газети: занадто довго і в особливих умовах відстоювались ті критерії і засвоювались в умовах відмінного життя окремих країн та суспільств; вони нашвидку непереносні.

По окремих країнах до подій прикладають власне вистраждане мірило і неподатливо й самовпевнено судять лише відповідно до нього, а не до якогось чужого. І таких відмінних мірил у світі існує якщо й не надто багато, то в усякому разі кілька: одно для ближніх подій, друге для дальніх; одно для старих суспільств, друге для молодих; мірило щасливих і мірило нещасливих. Поділки мірил кричуще різняться, рясють, ріжуть нам очі, і щоб не боліло, ми відмахуємося від чужої мірки, мов від безумства, мов від блуду, — і судимо весь світ певнено відповідно до свого рідного мірила. Тому нам видається більшим, болючішим та нестерпнішим не те, що насправді є більше, болючіше й нестерпніше, а те, що нам

ближче. Все даліше, що не загрожує вже сьогодні докотитися до порога нашого дому, ми визнаємо з усіма його стогонами, здушеними криками, втраченими життями — хоч би і мільйонів жертв — загалом за щось цілком терпиме.

В одній країні під час переслідувань, які не поступаються староримським, віддали життя за віру в Бога сотні тисяч безмовних християн. На іншій півкулі один божевільний (і напевно він не одинокий) мчить через океан, щоб удавром сталі в первосвященника *визволити* нас від релігії. За своєю оцінкою він так розраховував за всіх, за нас! Те, що за одними нормами виглядає здаля як завидна сповнена щастям свобода, за іншими нормами, зблизька, відчувається як досадний примус, що спонукає перекидати автобуси. Те, що в одній країні плакається у мріях як неймовірний добробут, у іншій країні обурює як нечуваний визиск, що вимагає негайного страйку. Різні мірки на стихійне лихо. Повідь, що забрала двісті тисяч жертв, хвилює менше, ніж випадок у нашому місті. Різні критерії, коли йдеться про образу особистості: десь принижує навіть іронічний усміх та відсторонюючий рух, а десь і жорстоке побиття прощається як недоречний жарт. Різні скалі на карі, на злочини. За однією — місячний арешт, заслання на село або «карцер», де годують білими булочками та молоком, — тяжко вражає уяву, гнівом заливає газетні шпальти. За другою вважається звичним і виправданим виносити вирок на двадцять п'ять років ув'язнення, садовити в карцери, де стіни вкриті кригою, але де роздягають до білизни, запроторювати в божевільні здорових, і розстрілювати на кордонах безліч нерозсудливих людей, які, невідомо чому, кудись тікають. Особливо ж спокійно серцеві за той екзотичний край, про який зовсім нічого невідомо, звідки до нас і події не доходять жадні, а тільки запізнілі банальні здогади нечисленних кореспондентів.

І за цю двоїстість, за це брутальне нерозуміння чужого дальнього горя не можна дорікати людському зорові: така вже природа людська. Та цілому людству, стиснутому в суцільну пруду, таке обопільне нерозуміння загрожує близькою і бурхливою загибеллю. Коли існує шість, чотири, ба навіть дві скалі, два мірила, не може бути єдиного світу, єдиного людства. Нас розірве ця різниця ритму, різниця коливань. Ми не виживемо на одній землі, як немає життя для людини з двома серцями.

Але хто ж і в який спосіб поєднає ці скалі? Хто створить людству єдину систему відліку — для злочинів і добрих діл, для нестерпного і терпимого, як їх ми розмежуємо сьогодні? Хто з'ясує людству, що справді є тяжким та нестерпним, а що лише через близькість намулює нам шкіру, і спрямує гнів на те, що страшніше, а не на те, що ближче. Хто зумів би поширити таке розуміння за межі власного досвіду? Хто в стані був би донести незрушній та впертий людській істоті чужі, далекі горе і радість або розу-

міння масштабів та помилок, що їх вона ніколи не робила сама? Безсилі тут і пропаганда, і примус, і наукові докази. Але, на щастя, засіб такий на світі є. Ним є мистецтво. Ним є література.

Спроможне для них таке чудо: побороти занепалу властивість людини учитися лише з власного досвіду, так, що не приносить їй користі досвід інших. Від людини до людини, поповнюючи її куций час, мистецтво переносить повною мірою осяги чужого великого життєвого досвіду з усіма його тягарями, барвами, соками, у плоті відтворює досвід, пережитий іншими, і дає засвоїти його як власний.

Ба навіть далеко більше: і країни і цілі континенти повторюють помилки одне одного, запізнюючись, буває, і на сторіччя, коли, здавалося б, усе так ясно видно. Аж ні: те, що одні народи уже пережили, обдумали й відкинули, раптом відкривають інші як найновіше слово.

І тут так само: єдине, що може замінити непережитий досвід, це — мистецтво, література. Дано їм чудову здібність, не зважаючи на відмінність мов, звичаїв, суспільного укладу, переносити життєвий досвід від цілої нації до цілої нації, ніколи не пережитий тією другою нацією тяжкий довголітній національний досвід, у щасливому випадку оберігаючи тим усю націю від зайвої чи помилкової, ба навіть згубної путі і скорочуючи цим закрути історії людства.

Про цю велику благословенну властивість мистецтва я настирливо нагадую сьогодні з Нобелівської трибуни.

І ще в одному дуже важливому напрямі переносить література незаперечний сконденсований досвід: від покоління до покоління. Так стає вона живою пам'яттю нації. Так зоріває вона в собі та зберігає втрачену національну історію неспотвореною і непофальшованою. Тим самим література разом з мовою зберігає національну душу.

(Останнім часом модно говорити про нівелювання націй, про зникання народів в кіглі сучасної цивілізації. Я не погоджуюся з тим, але це окреме питання; тут же до речі буде тільки зауважити: зникнення націй збіднило б нас не менше, ніж якби всі люди уподібнилися на один характер, на одне обличчя. Нації — це багатство людства, це узагальнення його особистості; найменша з них має свої відмінні барви, таїть у собі особливу прань Божого задуму).

Але горе тій нації, у якій література переривається втручанням сили. Це не просто порушення «свободи друку», це — замикання національного серця, рубання на клапті національної пам'яті. Нація не пам'ятає сама себе, нація втрачає духовну єдність; маючи нібито спільну мову, земляки раптом перестають розуміти один одного. Відживають та вмирають німі покоління, не розповівши про себе ні самим собі, ні нащадкам.

Коли таких майстрів, як Ахматова чи Замятін замурують на все життя живими, засуджують до гробу творити

мовчки, не чути відгомону на свої твори, — то це не лише їхнє особисте нещастя, а горе цілої нації, небезпека для всієї нації. В інших же випадках і для всього людства: коли від такого мовчання люди перестають розуміти і всю історію.

У різні часи, по різних країнах гаряче, і сердито, і красно дискутували про те, чи мають мистецтво та мистець жити самі для себе, а чи повік пам'ятати про свій борг перед суспільством та служити йому без озву. Мені немає тут про що сперечатися, але я не наводитиму знову цілої низки доказів. Одним із найяскравіших виступів на цю тему була нобелівська ж доповідь Альбера Камю. До висновків його я радо приєднуюся. Так, в російській літературі десятиліттями був нахил не задивлятися надто самій на себе, не буяти надто безтурботно, і я не соромлюся продовжувати цю традицію в міру своїх сил. У російській літературі з давніх давен звикли думати, що письменник спроможний багато у своєму народі — і повинен.

Не будем нехтувати правами мистця висловлювати лише власні переживання та спостереження, нехтуючи всім, що діється в решті світу. Не будемо вимагати від мистця, хоч докорити йому, хоч попрохати, закликати й поманити його — хай нам буде дозволено. Адже він лише частково розвиває свій дар сам, більшою ж мірою цю обдарованість дано йому від народження і разом з талантом покладено відповідальність на його вільну волю. Припустімо, мистець нікому нічого не винен, але боляче спостерігати, як може він, подаючися у створені фантацією світи чи простори суб'єктивних забаганок, віддавати реальний світ у руки людей корисливих, а то й нікчемних, чи й божевільних.

Наш двадцятий вік показав себе жорстокішим від попередніх, і все страшне в ньому не зникло з першою його половиною. Ті самі старі печерні почуття — жадоба, задрість, сваволя, взаємна ворожнеча, приймаючи на ходу пристойні псевдоніми на зразок клясової, расової, масової, профспілкової боротьби, рвуть і розривають наш світ. Печерне невизнання компромісів піднесено до теоретичного принципу і вважається чеснотою ортодоксальності. Воно вимагає мільйонів жертв у нескінченних громадянських війнах, воно настирливо впоєє нам у душу, що немає загальнолюдських, сталих понять добра та справедливості, що всі вони пливкі, змінюються, тож завжди треба чинити так, як вигідно твоєї партії. Кожна професійна група при першій добрій нагоді намагається урвати шматок, хоч і не зароблений, хоч і зайвий — тут таки видирає його, а суспільство хай собі і валиться. Амплітуда конвульсій західного суспільства, коли дивитися збоку, наближається до того краю, за яким система стає метастабільною і мусить розвалитися. Все менше обмежуючись рамками багатовікової законності, нахабно й переможно крокує по всьому світу насилля, не турбуючись, що його безплідність уже багато разів виявлено та доведено на

протязі історії. Триюмфує навіть не просто брутальна сила, а її галасливе виправдання: світ заливає нахабна певність, що силі дозволено все, правді — нічого.

Біси Достоевського — здавалося б, провінційна кошмарна фантазія минулого сторіччя — перед нашими очима розлазяться по всьому світу, до таких країн, де їх і уявити не могли, і ось захоплюванням літаків, закладників, вибухами та пожежами останніх років сигналізують про свою рішучість струсонутися та знищити цивілізацію. І їм повною мірою може це повестися. Молодь у віці, коли в неї немає ще ніякого іншого досвіду, крім сексуального, коли за плечима немає ще років власних страждань та власного розуміння, захоплено переживає нашу російську жуйку 19 віку, думаючи, що віднайшла щось нове. Новоявлену гунвейбінівську деградацію до нікчемності беруть за радісний взірєць. Верхоумне нерозуміння споконвічної людської суті, наївна переконаність недосвідчених сердець: ось проженемо отих лютих зажерливих гнобителів і правителів, а їх наступники (ми?), відклавши гранати й автомати, будуть справедливі та доброзичливі. Чому б ні!.. А хто із старших цього не розуміє, хто міг би цій молоді перечити, багато із них не насмілюються й рота розтулити, навіть запобігають ласки у молодих, аби лише не здаватися «консерваторами» — знову ж таки явище російське, 19 віку. Достоевський називав його рабством у поступових ідейок.

Дух Мюнхену зовсім не канув у минуле, він не був скороминущим епізодом. Я осмілюся навіть сказати, що дух Мюнхену домінує у 20 столітті. Цивілізований світ, сторопілий перед навалою вискаленого варварства, що нагло вернулося, не знайшов нічого іншого поставити у протипагу йому, крім поступок та усмішок. Дух Мюнхену — це хвороба волі щасливих людей, повсякденний стан тих, хто віддався жадобі благоденства за всяку ціну, матеріяльного добробуту, як головної мети земного буття. Такі люди — а їх ой як багато в нинішньому світі — воліють пасивність та відступ, аби лише далі тривало звичне життя, аби лише не сьогодні переступити у суворість, а завтра, гульк, якось воно минеться... (Але воно ніколи не минеться. Тільки ще лютишою буде розплата за боягузство. Мужність та перемога приходять до нас лише тоді, коли ми зважимося на жертви).

А ще нам прозить загибеллю те, що фізично стисненому, ущільненому світові не дають злитися духовно, не дають молекулам знання і співчуття перескакувати з одної половини до другої. Це страшна небезпека: перетинання інформації між частинами плянети. Сучасна наука знає, що припинення інформації це шлях ентропії, загальної руїни. Припинення інформації робить облудними підписи на міжнародних договорах: всередині оглушеної зони всякий договір дуже легко перетлумачити, а ще простіше — забути, немов би договору того ніколи й не існувало. (Це дуже добре збагнув

Орвел). В середині оглушеної зони живуть ніби й не мешканці Землі, а сотворіння з марсіянського експедиційного корпусу. Вони до пуття нічого не знають про решту Землі і готові потопопом по ній іти, свято вірячи, що її «визволяють».

Чверть віку тому у великих сподіваннях людства народилася Організація Об'єднаних Націй. На жаль, в аморальному світі виростає аморальною й вона. То не Організація Об'єднаних Націй, а Організація Об'єднаних Урядів, де зрівняні у правах і вільно обрані, і силоміць накинута, і ті, що захопили владу зброєю. Корислива необ'єктивність більшості ООН ревнює піклується свободою одних народів і нехтує свободою інших. Догідливим голосуванням вона відмовилася розглядати приватні скарги — стогони, крики та благання окремих маленьких Просто Людей, занадто дрібних комахок як на таку велику організацію. Свій найкращий за 25 років документ — Деклярацію прав людини ООН не спромоглася проголосити обов'язковим для інших урядів, умовою їхнього членства — і так видала маленьких людей на ласку необраних ними урядів.

Здавалося б, образ сучасного світу весь у руках учених, всі технічні поступи людства вирішують вони. Здавалося б, саме від дружнього єднання вчених усього світу, а не від політиків, має залежати, куди йти світові. Тим більше, що приклад одиниць показує, як багато могли б вони зрушити спільними зусиллями. Так ні, вчені не зробили ніякої спроби стати важливою, незалежно діючою силою людства. Конгреси науковців відкараскуються від чужих страждань: вигідніше лишатися в межах науки. Той самий дух Мюнхену розпростер над ними свої розслаблюючі крила.

Як же у цьому жорстокому, динамічному, сповненому вибухових сил — на краю страшної пагуби — світі виглядають місце й роля письменника? Адже ми не запускаємо ракет, не попихаємо навіть останнього допоміжного візка, погорджують нами ті, хто поважає лише матеріальну міць. Тож, чи не природніше було б і нам стати собі остеронь, зневіритися у непохитності добра, в неподільності правди й оповідати тільки світові свої гіркі спостереження сторонніх людей про те, як безнадійно знівечено людство, як здрибніли люди і як тяжко доводиться самотнім, витонченим, красивим душам?

Але ми не тікаємо. Якщо взявся раз за слово, то ніколи вже не відступай; письменник — не сторонній суддя своїм країнам та сучасникам, він разом з ними має відповідати за все зло, заподіяне в його країні чи його народом. І якщо танки його вітчизни залили кров'ю асфальт чужої країни, то руді плями ті навіки заляпали обличчя письменника. Якщо фатальної ночі задушили сонного довірливого друга, то синаки від мотуза лишаться на долонях у письменника. І коли юні його співгромадяни розв'язно декля-

рують перевагу розпустити над скромною працею, вкидаються в наркотики чи хапають закладників, то сморід той змішнується і з диханням письменника.

Чи зважимося ми заявити, що не відповідаємо за болячки сьогоднішнього світу?

Все ж підбадьорює мене живе відчуття світової літератури, як єдиного великого серця, що побивається журбою та недолею нашого світу, хоч і по-своєму уявленою та баченою у кожному кутку.

Крім прастарих національних літератур, існувало і в попередні віки поняття світової літератури як такої, що охоплює по вершинах національні літератури та є сукупністю літературних взаємовпливів. Але траплялася і затримка в часі: читачі й письменники дізнавалися про письменників іншомовних з запізненням, і то інколи віковим — так, що і явища, які поставали в наслідок взаємних впливів, запізнювались і обрис національних літературних вершин зафіксувався уже тільки в очах нащадків, не сучасників.

Сьогодні ж між письменниками однієї країни та письменниками й читачами іншої існує взаємодія коли й не моментальна, то близька до того; я сам на собі відчуваю це. Не надруковані, на жаль, на батьківщині мої книги, хай і в наспіх зроблених і часто кепських перекладах, хутко знайшли собі у світі прихильних читачів. Критичною аналізою та оцінкою їх зайнялися такі видатні письменники Заходу, як Гайнріх Белль. Усі ці останні роки, коли праця моя та свобода не звелися внівець і трималися наперекір закону тяжіння так нібито в повітрі, на невидимому, німому натягові співчутливої громадської думки певного прошарку людей, — я, вдячний, цілком несподівано для себе, відчув підтримку також і світового братства письменників. У день мого п'ятдесятиліття я здивувався, діставши вітання від відомих європейських письменників. Жоден тиск на мене вже не проходив непомічений. У небезпечні для мене тижні, коли мене виключили з Спілки письменників, стіна оборони, що посталася стараннями відомих письменників світу, обергла мене від гірших переслідувань. Норвезькі ж письменники та мистці на випадок, коли б мені загрожувало вигнання з батьківщини, гостинно готували притулок для мене. Зрештою і запропонували включити мое ім'я в число кандидатів на Нобелівську премію не мистці тієї країни, де живу та пишу, а Франсуа Моріак і його колеги, а ще пізніше підтримали мене цілі національні письменницькі об'єднання.

Так зрозумів я і відчув на собі: світова література вже не абстрактний обрис, уже не узагальнення, що його створили літературознавці, а якесь спільне тіло та спільний дух, жива сердечна єдність, у якій віддзеркалюється зростання духовної єдності людства.

Ще багряніють державні кордони, розпечені електричним струмом у дротах засік та автоматними чергами, ще де-

які міністерства внутрішніх справ вважають, що література то «внутрішня справа» підвладних їм країн, ще бачимо газетні «шпакли»: «Вони не мають права втручатися до наших внутрішніх справ!», а тим часом внутрішніх справ загалом не лишилося на нашій тісній землі. І порятунок людства лише в тому, щоб усім було діло до всього, щоб людям Сходу було не байдуже, що думають на Заході, людям з Заходу постіпль не байдуже те, що діється на Сході. І красне письменство — одно з найвитонченіших, найчутливіших знарядь людського ества, одно з перших уже перейняло, засвоїло, підхопило почуття зростаючої єдності людства. І ось я впевнено звертаюся до сьогоднішньої світової літератури, до сотень друзів, з якими ніколи не зустрівся та, може, ніколи й не зустрінуся.

Друзі! спробуємо допомогти, якщо ми чогось варті. У своїх країнах, шматованих суперечностями між партіями, рухами, кастами та групами, хто ж споконвіку був силою, яка не роз'єднувала, а об'єднувала? Таким за своєю суттю було становище письменників, виразників національної мови, половного скріплення нації та й самої землі, на якій живе народ, а в щасливих випадках і національної душі.

Я думаю, що світова література спроможна у ці три-можні години людства допомогти йому пізнати добре самого себе наперекір тому, що впоюють у його свідомість небезсторонні люди та партії, перенести напромаджений досвід одних країн до інших, так щоб перестало нам двоїтися та рябяти в очах, щоб поділки на одних скалях пристали до поділок на інших і щоб одні народи пізнали справжню історію інших з такою силою розуміння та відчуття болю, немов би пережили її самі, і тим оберegli себе від запізнєлих помилок. Самі ж ми при цьому, може, розвинемо в собі уміння охоплювати зором цілий світ: центром ока, як і кожна людина, схоплюючи близьке, краями ж ока почнемо бачити і те, що діється в решті світу. І зіставимо і додержимо світових пропорцій.

І кому ж, як не письменникам, гудити не лише своїх невдатних правителів (у деяких державах то є найлегший хліб, це робить кожен, кому охота), а і своє суспільство, гудити чи то за його боягузливе припниження себе, чи за самовдоволену кваліть; кому ж картати за лепкодумні вихватки молодь та юних піратів із піднесеними ножами?

Скажуть нам: що ж може вдіяти література проти безжалного нагиску відвертого насильства? А не забудьмо, що насильство не живе само і не може жити само собі, воно неминуче переплітається з брехнею. Між ними існує найближча спорідненість, найприродніший глибокий зв'язок: насильству нічим прижитися, крім брехні, брехні ж нема чим удержатися, як тільки насильством. Кожен, хто проголосив насильство своєю метою, хоче він того чи ні, мусить обрати брехню своїм принципом. Народжуючися, насильство

діє одверто, ба навіть величається собою. Та як тільки набере сили, укріпиться — так одразу відчує навколо себе розріджене повітря і не зможе існувати далі інакше, як лише огортаючи себе серпанком брехні, прикриваючись її солодкою мовою. Воно вже не завжди, не конечно прямо хапає за горлянку, частіше ж домагається від підвладних тільки присягати неправді, ставати спільниками у брехні.

І просте завзяття простої й мужньої людини — не брати участі у брехні, не підтримувати неправих дій. Хай усе те приходить у світ і навіть панує у світі — але не через мене. Письменники ж та мистці здібні й на інше: подолати брехню. Уже де-де, а у змаганні з брехнею мистецтво завжди перемагало і завжди перемагає зримо, незаперечно для кожного. Багато проти чого може устояти брехня, лише не проти мистецтва.

І як тільки розвіється брехня — одразу відкривається у всій своїй наготі гидотність насильства, і хирє насильство упаде.

Ось чому я думаю, друзі, що ми здібні допомогти світові в його грізний час. Не відмагатися беззбройністю, не віддаватися безжурному життю, — а вийти на бій.

У російській мові полюбляють прислів'я про правду. У них раз-у-раз висловлюється чималий тяжкий народний досвід, і то іноді дуже влучно: одне слово правди цілий світ переважить.

Ось на такому начебто фантастичному порушенні закону збереження мас енергії заснована і моя власна діяльність і мій заклик до письменників усього світу.

Із спогадів нотаря (III)

Володимир Рудницький

ВІСІМ ЛІТ НА ГОРОДЕНЩИНИ

До Городенки я приїхав 1 липня 1931 року, щоб перебрати ведення нотаріальної канцелярії на час двомісячної відпустки нотаря Станіслава Зельонки. Після свого повернення він запропонував мені залишитися далі в якості його заступника, що я й прийняв. І так із двох місяців зробилося повних і для мене незабутніх вісім літ перебування на Городенщині (у 1934 році я був іменований самостійним нотарем в Обертині). Ці роки зв'язали мене з городенською землею наче з рідною. Чар покутської землі з її природою та автохтонним населенням здобув моє серце, і я ще після довгих літ почуваю себе також «городенщучком».

Я дуже зрадив, що залишився в Городенці. Тут жив д-р Теофіл Окуневський, довголітній лідер українців, якого я знав ще до першої світової війни. Великий патріот, людина глибокої духової культури і кришталюного характеру. Замолоду повний темпераменту бойовик, який як посол до Крайового сойму вславився поединком з польським послом Розвадовським за зневагу українського народу. На старість «праведник» у найкращому розумінні цього слова. У Городенці працював свого часу в українській гімназії Рідної школи Антін Крушельницький, безперечно велика індивідуальність, який за свою політичну помилку заплатив трагічною смертю синів і своєю з рук більшовиків. Тут же довгі роки був нотарем Іван Раствавецький, людина незвичайних чеснот, справжній «муж публічного довір'я».

У перші дні перебування в Городенці я склав візиту д-рові Окуневському, який прийняв мене дуже сердечно. Пізніше під час моєї «провізорії» я проводив з ним майже весь вільний від бюрової праці час. Залишившись в Городенці, я познайомився з усіма чільними українцями: д-ром Романом Комаринським, адв. Теодором Матейковим, д-ром Василем Яшаном, д-ром Василем Кассіяном, інж. Богданом Білинським, інж. Семковим, директором гімназії Яківчиком, учителем Іваном Василичиним, директором банку Угрином та іншими. Та особливо приємна мені була зустріч з катехитом гімназії о. Євгеном Бахталовським, моїм товаришем з гімназії, і проф. Кметиком, з яким я ще за студентських часів влаштовував театральні вистави в Грималові.

Я включився в громадське життя та став членом управи Рідної школи.

Ведення великої нотаріальної канцелярії коштувало мені багато часу і труду, але я знаходив цілковите фізичне і психічне відпруження в товаристві д-ра Ожуневського, індивідуальність якого справляла на мене велике враження. Я подивлявся його розум і силу духа, які не заломилися під тягарем родинних трагедій, і дивувався, чому наші провідні кола дозволяли йому залишатися на городенському загумінку, замість використати його велике знання, досвід і прикмети характеру у крайовому діялозоні. У розмовах зі мною д-р Ожуневський не гаїв своєї турботи, що українці в Польщі опинилися в завороженому колі. Він критикував короткозорість української і польської політики, і я був свідком, як та велика людина терпіла, шукаючи розв'язки українсько-польської проблеми. З розмов із ним я навчився дуже багато і був безмежно йому вдячний за довір'я й симпатію до мене.

Пригадаймо собі становище, в якому опинився наш народ у Польщі в середині 1931 року. Було зле. Через край перейшла хвиля «пацифікації». Над українцями висіла загроза знищення їхнього кількадесятирічного культурного й економічного дорібку та екстермінації інтелігенції. З боку польського уряду та шовіністично настроеного польського громадянства йшов повною парою наступ на все, що було українське.

А серед нас самих? З одного боку, ми мали непримиренних революціонерів, які не вміли чи не хотіли зрозуміти, що запереченням дійсного стану і терором не завжди можна здобути на успіхи, що засада — «чим гірше, тим ліпше» у висліді може бути катастрофою для її визнаців. У справі Східної Галичини ми мали проти себе не тільки польський уряд і громадянство, але й міждержавне порозуміння (Рада амбасадорів), якого не мав сили унедійснити уряд ЗУНР. Чи можна було мати надію, що перекреслити це порозуміння і примусити польський уряд і громадянство зможе горстка молодих, недосвідчених, хоча й ідейних бойовиків?

На другому крилі нашого політичного вахляра ми мали ще залишки «ільківщини», які гнули свій хребет навіть перед найменшим польським урядовцем та були готові відректися свого національного обличчя за миску сочевиці. Ця група діяла деморалізуюче й деструктивно, будучи польською агентурою. Був ще й другий пістряк, званий «сельробізм». Ця група складалася здебільша з колишніх москвофілів і була на советській службі. Але переважна більшість народу йшла з УНДО і Радикальною партією, які були т. зв. «золотою серединою» нашої політичної будівлі. Провідні діячі цієї групи, конструктивні і творчі на внутрішньому відтинку, були дуже обережні і просто несміливі у справі польсько-українських взаємин. Вони уникали всяких контактів не тільки з польськими урядовими, але й з громадськими колами, не упередженими до українців. Підкреслюючи свою ворожість до Польщі, наші політики не могли добитися

ніякої зміни на користь українців. Великою перешкодою в наладнанні польсько-українських взаємин було також психічне наставлення польської інтелігенції, яка вивищувала себе на «французів сходу», а українську інтелігенцію вважала за зле вихованих людей.

Отже, проти себе ми мали державу, яка хоч ще не перейшла своїх породових болів, але все ж таки у своєму внутрі консолідувалася і прямувала до здобуття першої позиції на сході. Вона мала за собою підтримку великих держав, у першу чергу Франції і США, а також протиукраїнське наставлення дуже впливових, головне в США, жидівських і біло-московських кіл. А ми, притоломшені все ще програмою війною і провалом політики президента Петрушевича, розгублені, як діти у темному лісі, не могли вийти з завороженого кола втрачених надій, реальної жорстокої дійсності й самообману. Ми не мали відваги заглянути правді в очі. Не було між нашими політиками великої індивідуальності з широким світоглядом та відвагою справжнього державного мужа, потрібного для кожного народу в переломовий час.

Головною ідеєю д-ра Окуневського було, щоб у терені українці включалися активно в працю органів самоврядування. Там своїм конструктивізмом і особистими зв'язками треба було старатися переламлювати льоди взаємної ворожості і недовір'я та витворювати атмосферу мирного співжиття. Очевидно, ця акція не могла мати навіть тіні втручання в прерогативи керівництва української політики. Тому з нашого «конструктивного позитивізму» ми не могли створювати ідеології, бо це могло б послабити наш крайовий політичний провід. Мали ми діяти виключно на терені нашого повіту. Д-р Окуневський вірив, що коли та атмосфера ділової співпраці запанує на низах, то пізніше вона мусить поширитися й на вищі щаблі, бо саме життя примусить прийняти цю ідею.

Через деякий час д-р Окуневський повідомив мене, що він з огляду на мою півофіційну фахову позицію, яка наклала на мене обов'язок бути в добрих взаєминах і з владою і з населенням, та беручи мій досвід у справах самоврядування (я був радним і асесором міста Бродів), обрав мене для здійснювання своїх задумів. Він перестеріг мене, що мої обов'язки не будуть легкі і мене можуть зустріти прикромці з обох сторін, але апелював, щоб я з уваги на загальне добро не відмовлявся від праці. Він постарается, щоб станицлавівський воевода Ягодзінський, якого він хвалив як прихильника українців, найменував мене членом Повітового виділу (тоді був ще т. зв. комісаричний виділ, не виборний), і там ми обидва будемо здійснювати наші задуми. Хоч мої зацікавлення лежали не в політиці, а радше в ділянці мистецтва, зокрема театрального, я не міг відмовити д-рові Окуневському, тим більше, що в наших поглядах не було ніякої різниці.

І справді за якийсь час я отримав номінацію, і тоді д-р Окуневський запропонував мені поїхати разом із ним до воеводи. Воевода Ягодзінський справив на мене позитивне враження. Людина спокійна, серйозна, приємна. Як колишній землевласник на східному Поділлі, він зберіг у серці сантимент до України. Наша конференція оберталася довкола господарських проблем Городенського повіту і тривала досить довго. На прощання воевода запевнив нас у своїй добрій волі щодо українців і попросив, щоб у всіх справах, які ми вважатимемо за відповідні, звертатися безпосередньо до нього.

Незабаром така нагода трапилася. В Городенці на той час був старостою Зажецький, кол. комісар Намістицтва за австрійських часів, типовий полагоджувач «кавалків», бюрократ без ширших горизонтів, без знання повітових потреб, до того, пересяклий львівською атмосферою вшехполяків. Ті його негативні прикмети не в силі була злагіднити його товариська культура і вишукана поведінка. Одного разу під час об'їзду повіту він одверто сказав мені, що чує жаль до д-ра Окуневського і до мене з тої причини, що я «понад його голову» став членом Повітового відділу. А далі подратовано сказав: «І чого ви, українці, хочете? Чей же вільно вам говорити й молитися по-українськи, а не забувайте, що тепер тут є Польща». Така просто нечувана заувага справила на мене потрясаюче враження, і я йому відповів: «З вашими аргументами не можна дискутувати! Ми не забуваємо, що тепер ми є громадянами польської держави, але й ви не забувайте, що ви є старостою повіту з дев'ятдесятьма відсотками національно свідомого українського населення». В поворотній дорозі ми майже не відзивалися один до одного. Я переповів цей інцидент д-рові Окуневському. За три дні він повідомив мене, що розмовляв з Ягодзінським і що цей хоче мене бачити. Саме я мав їхати до Станиславова в справах нотаріату і тому вирішив при тій нагоді відвідати воеводу. Він спитав мене, що я думаю про Зажецького. Я відповів, що мені прикро про це говорити, але хай воевода сам оцінить його з його поглядів на українців. Я точно розповів про наш конфлікт. Воевода уважно слухав й опісля схвильовано сказав: «Я виговорюю собі горло на конференціях із старостами, і раптом знайдеться дурень, який компромітує себе й уряд. Вертайтеся додому й не журіться». За кілька тижнів Зажецького в Городенці не стало. Його перенесено до воеводства «на склад», до санітарного відділу. На короткий час керівником староства став дотеперішній заступник Тритек. Нецікавий тип, головною журбою якого було найскоріше стати старостою.

Десь восени городенським старостою став Едвард Сквишнський, перенесений сюди з Каменя Каширського. Це був особистий приятель Ягодзінського, як і він, колишній земельний власник на Великій Україні, людина освічена й великої культури. Сам незвичайно працьовитий, він ставив

великі вимоги до підвладних йому урядовців і пригадував їм, що вони є не панами, а слугами населення. Знаменитий, залізної волі організатор, відразу заходився коло порядків у повіті. Незвичайно чесний, він був безпощадним ворогом хабарництва та всяких «махльойок» бюрократизму і панівної серед варшавських урядових кіл протекційної системи. З його приходом повів інший дух і в Повітовому відділі. Поусував нездарних урядовців, вїттів і секретарів, зрівноважив бюджет і звернув дуже пильну увагу на господарське піднесення повіту, ремонтуючи старі та будуючи нові дороги. На місце Тритека, який таки в короткому часі став староостою десь в Познанщині, заступником став урядовець воеводства Здзіслав Матрась. Молодий, типовий «президіяліст», не заражений бацилою шовінізму, він швидко став правоу рукою Скішинського. Хоч, як я вже згадав, Скішинський був людиною залізної волі, але він не був автократом і в справах Повітового відділу тісно співпрацював з його членами, не вирішуючи нічого проти їх волі. «Комісаричний» повітовий відділ складався з 4 поляків, 2 українців (д-р Окуневський і я) та 3 жидів. За Скішинського, коли прийшли перші вибори, ми домовилися, що відділ буде складатися з 3 поляків, 3 українців і 2 жидів. З українців членами відділу стали д-р Окуневський, сільський господар Білик та я, а в наступній каденції, коли д-р Окуневський став членом Воеводського відділу, Повітова рада на його місце обрала адвоката Теодора Матейкова, а на місце Білика став також господар, молодий, енергійний і розумний Степан Павчак. Я був знову обраний. Всі члени відділу працювали у повній гармонії й тішилися повагою в Повітовій раді, так що всі наші рішення і пропозиції, після вільної від демагогії дискусії, рада затверджувала. У нас усіх була добра воля, шляхом речевого підходу до справ вирівнювати різниці поглядів. Але ще не у всіх наших промадян було розуміння доброї волі, і тому траплялися непорозуміння й тертя.

Ось, наприклад, українці задумали врочисто вшанувати д-ра Окуневського у 50-тілля його промадської праці. Утворено окремий ювілейний комітет. На якийсь час перед святом (сказав мені Скішинський, що воевода і він бажають взяти участь в ювілеї, щоб публічно на академії висловити ювілятові свою пошану і визнання за його довголітній труд для свого народу. Він просив мене порозумітися у цій справі з д-ром Окуневським й організаторами свята. Д-р Окуневський був цим задоволений, бож це перший раз представники польської влади складуть поклін українському діячеві. Але голова комітету о. К. рішуче проти того пляну запротестував. «Нам їх не треба», — сказав він, і навіть не допомогло втручання самого ювілята. Д-р Окуневський був пригноблений. Він уважав це за особисту образу і був рішений на академію не приходити. Щойно на наполягання Матейкова і мой, що це буде скандал, який кине погане світло на нас усіх, він своє рішення змінив. Але був ображений на кривду з бо-

ку своїх людей. Про невдачу моєї місії я повідомив Сквишинського. Воевода і він полагодили справу в такий культурний спосіб, що в день ювілею перед полуднем поїхали до д-ра Окуневського і там привітали його з ювілеєм.

Другим незвичайно прикритим епізодом було таке: при опрацюванні бюджету Повітового відділу виявилось, що нам не вистачає грошей на субвенції для культурно-освітніх і харитативних організацій, які виділ щорічно приділював усім трьом національним групам, себто полякам, українцям і жидам. Ми не могли зважитися на «операцію» бюджету коштом рільничого чи шляхового відділу або на підвищення ґрунтового податку. Тоді Сквишинський заскочив нас питанням: «А чи не було б добре влаштувати спільний балъ Повітового відділу, з якого весь прибуток пішов би на дотації?» Після дискусії ми схвалили цей проект, але радили, щоб у влаштуванні балю не брали участі самі члени відділу чи його урядовці, хай це зробить загальний промадський комітет, який мав би складатися з громадян усіх трьох національностей. Сквишинський погодився, запросив на нараду кількадесят промадян, які радо на проект погодилися, обрали почесний і діловий комітети. Я став організаційним референтом, себто на мене «звалили» найбільший тягар праці. Нарада устійнила дату балю. Діловий комітет організував кілька комісій, членами яких були переважно жінки. Перший раз в історії Городенки (чи тільки її?) запрошення були видрукзовані трьома мовами і перший раз зала польського «Сокола» була прибрана польськими, українськими і жидівськими національними прапорцями. Заля була вщерть заповнена інтелігенцією міста і повіту, і навіть із сусідніх повітів, Коломийського й Заліщицького, та з самого Станиславова. Моральний і матеріяльний успіх був просто сенсаційний.

Але ранком, після балю, всі віконні шиби в домах, де жили українці, учасники балю, були повибивані, не виключаючи д-ра Окуневського. Тільки в моєму помешканні шиби залишилися цілі. Мене це докраю обурило. Ми зразу додумалися, хто це зробив, і тільки боялися, що це некультурне дїтвацьке «геройство» може пошкодити українцям в опінії інших.

Через кілька днів, коли я увечорі повернувся з бюра, дружина сказала мені, що в кабінеті чекає на мене якийсь пан. Вхожду й бачу молоду людину, студента, в якому я пізнав одного з наших «непримиренних». «Чим можу вам служити», — питаю. На це він: «Пане реенте, маю до вас прохання. У нашому селі староство закрило читальню Просвіти. Подбайте, щоб її відкрили». Я: «Що було причиною закриття?» Він: «У читальні було посольське віче. Посол різко виступав проти держави й уряду, а тоді присутній комендант поліційного постерунку віче заборонив і зробив донесення до старости». Я: «І ви дивуетесь? Чи ви зробили б інакше, якби були на місці поліцай й старости? Чей же знаєте, що в читальні цього робити не вільно. Але добре. Зроблю все,

що буде можливе, але якщо моє втручання не матиме успіху, вина впаде на ваше сумління. Та скажіть мені ще одне: чому ви залишили мої вікна цілими, а не зважили навіть на старенького, заслуженого патріота д-ра Окуневського? Чей же знаєте, що я куди легше можу перенести грошову втрату, ніж всі інші пошкоджені. Чи не думаєте, що виключенням мене з їх ряду, ви зробили мені велику кривду?» Він: «По правді, ми над цим не думали. Ми хотіли дати тамтхим „научку“, а ви нам потрібні. Ви найлегше можете здобути для нас щось у старості». Я ледве стримав своє обурення, але ще спокійно відповів: «То ви хочете робити дурниці, а я маю їх вилізувати? Ми обидва знаємо різниці наших поглядів. Я одверто кажу, що я засуджую методи вашого діяння, які приносять українцям більше шкоди, ніж користи, але все таки я вважав вас ідейними людьми. А тепер бачу, що ви тільки опортуністи. Та мою обіцянку дотримаю. Бувайте здорові». Він збентежено мене слухав і похнюплений вийшов без слова. А читальня по чотирнадцятьох днях була відкрита.

Не було тижня, щоб до мене не зверталися з проханнями про допомогу, і я ніколи не відмовляв. Зі Скшиньським я мав найкращі товариські взаємини, але ніколи не вистоявав у передпокої його бюро, а всі справи, на яких мені залежало, обговорював з ним на тижневих «бриджових» зустрічах у приватних домах: у директора дібр Сандоза, нотаря Зельонки, секретаря Повітового відділу Блоцького чи й у самого Скшиньського або у мене. І не було випадку, щоб Скшиньський якунебудь порушену мною справу полагодив негативно. Ми мали взаємне довір'я; він знав, що я не звернуся до нього з якоюсь «махльойкою», а я знав, що він повірить мені, а не опінії якогось поліція чи «пана вуйта», і тому не раз змінював некорисні для нас рішення, схвалені ним самим чи підвладними йому органами. Хоч він був польським старостою, який мусів виконувати доручення своєї влади, але мав настільки характеру, що коли бачив несправедливість, то намагався її вирівняти чи злагіднити. Скшиньський був справжнім «білим кружком» між польськими старостами. Другим таким типом був відомий нашому ширшому громадянству, особистий приятель багатьох українців, староста в Стрию й опісля в Станіславові Антін Пайончковський, старший віком від Скшиньського, але більш темпераментний і більш безпосередній. Вони обидва мали всі кваліфікації, щоб в інших польських умовах стати непересічними державними мужами.

Наша праця на терені Повітового відділу й ради мала повне визнання населення. Поляки подивляля речеві, повні гідности виступи радних Боклащука і Вережака з Городенки, Шлемкевича з Серафинець, Глуханюка з Тишковець (всі сільські господарі) й інших, а для мене було найбільшою приємністю й гордістю, коли я чув їхні зауваги: «Майонц таких людзі, ви, українці, не можеце пшепасць».

З переїздом до Обертину на самостійний нотаріят моя праця посилилася. Я вже сам диспонував своїм часом і тому ще більше міг віддатися громадським справам. Я став головою надзірної ради районної молочарні, а потім, з ініціативи директора Повітового союзу кооператив інж. Семкова, одним з засновників і головою надзірної ради Українбанку. Праця в молочарні давала мені повне задоволення. Директором її був Василь Михайлюк, молодий, дуже приємний чоловік, повний посвяти та запалу до праці, всеціло відданий справам молочарні. Надзирна рада складалася, крім мене, з самих господарів. Тому що я ніколи не мав справи з коровами, маслом і сиром, я не почував себе провідником, але мав враження учня в товаристві досвідчених професорів. Я подивлявся їхнє знання господарських справ і серйозне ставлення до наших проблем і багато від них навчився. Наша молочарня давала першоякісну продукцію й була на списку Маслосоюзу на одному з перших місць. Приміщувалася вона у винаймленому домі, і ми вирішили вибудувати свій власний. Купили відповідну площу, але на будову не було в нас достатньої кількості грошей. Я вирішив використати свої зв'язки для здобуття відповідних кредитів. Після численних конференцій у Станіславові й Львові мені вдалося добути в Державному рільничому банку довгореченцеву позичку в сумі двадцять тисяч злотих. Це була перша позика державного банку для української кооперативи. Правда, перед тим таку позичку отримала молочарня в Галичі, але вона була в руках москвофілів. Ми мали вже готові плани будови і врадуваний Михайлюк, з питомою йому енергією, взявся до її здійснення. Молочарня була готова в середині липня 1939 року, але вже не довелося її врочисто посвятити й відкрити. Наїзд більшовиків знівечив наші плани.

Була ще й інша ділянка, якій я присвячував багато уваги. Городенський повіт був зарахований до т. зв. «граничної полоси», в якій всі правні акти перенесення власності нерухомостей (за винятком даровизн між найближчою родиною) мусіли бути затверджені воеводством. Цей закон вийшов з ініціативи Міністерства військових справ, щоб не допустити на кордони держави «небажаного елемента». У практиці закон став знаряддям адміністрації проти переходу землі в українські руки. З огляду на мої особисті добрі зв'язки з шефом дотичного відділу та його заступником, моїм товаришем з гімназії, мої контракти були затверджувані, але гірше стояли справи у моїх колег нотарів-сусідів, контракти яких воеводство часто відкидало. Пригадую собі один маркантний випадок. Союз кооператив купив площу в самому центрі міста, але воеводство відмовило затвердження договору. Приїхав до мене директор Союзу (який не дуже то любив мене) з проханням допомогти. Я таки при ньому телефонічно зв'язався з воеводством і після кількахвилинної розмови міг повідомити директора, щоб негайно відіслав до воеводства контракт з відмовною клявзулею. Через кілька днів Союз

отримав контракт назад, але вже затверджений. Я не тільки поміг нашій установі в потребі, але й позбувся одного з критиків моєї діяльності.

Під час вакацій у 1937 році я випадково зустрів у Трускавці свого приятеля ще з гімназійних часів у Бережанах, полковника М., що був шефом правового відділу Міністерства військових справ. Ми обидва були дуже раді з зустрічі, проводили кожного дня багато часу разом, згадували наші юні літа й розмовляли на всілякі теми. Говорили щиро, сердечно, як за давніх літ. Раз я заторкнув справу «прикордонної полоси», вказував на несправедливість закону та на дивовижну практику адміністративних чинників у ставленні до українського населення. Мабуть, тій випадковій зустрічі, здоровому розумові мого приятеля та його втручання треба завдячувати, що Міністерство внутрішніх справ видало таємний обіжник до воєводств, щоб справу переходу землі в руки місцевого населення розглядати більш ліберально.

Величезним ударом для мене була вістка про несподівану смерть д-ра Окуневського. Ще кілька днів перед тим я його відвідав, і ніщо тоді не вказувало на близьку катастрофу. Вістку цю я отримав від старости Скшинського, який рівночасно просив, щоб я на похоронах попрощав покійного від імени Повітової ради та її відділу. Відійшов навіки мій найкращий дорадник. Я знав, що з його відходом у вічність я вже не буду мати у моїй праці за собою його великого авторитету і працювати доведеться в складніших умовах. На величавих похоронах при винесенні тіла з дому промовляв д-р Володимир Старосольський від Союзу українських адвокатів, а на цвинтарі над могилою перший говорив станіславський віцевоєвода Зайдліц, який вихваляв покійного як взірцевого промадянина і великого сина свого народу. Я, як другий промовець, прощав його, українською мовою, від Повітової ради й відділу.

Не можу поминути у спогадах імен двох чільних промадян, з якими моя співпраця перетворилася на щире приязнь. Обидва великі індивідуальності, обидва кришталеві характери. Перший — адвокат Теодор Матейків, мій товариш з Повітового відділу, в якому ми працювали в ідеальній гармонії. Другий: д-р Роман Комаринський, голова Повітового народного комітету, який завжди розумів мої задуми. Ми часто спільно обговорювали проблеми, і він не раз служив мені доброю радою. Зв'язаний партійною дисципліною та скромним вдачею, він тримав себе осторонь від зв'язків з офіційними польськими колами, щоб, як казав, на випадок моїх невдач мати вільну руку. На жаль, вони обидва вже «поза межами болю». Їх смерть — це величезна втрата для українського народу.

В Обертині були два вороги українства на поважних позиціях. Один — начальник суду, другий командант постерунку поліції. Вони підставляли нам ногу, де тільки могли. За посередництвом Скшинського я добився того, що началь-

никові суду Свідерському його влада доручила внести прохання про перенесення з Обертина, що він і зробив, а команданта постерунку поліції Сліву, таки не літаючись його, забрано з нашого повіту. З їхнім відходом легше відітхнули не тільки ми, українці, але й поляки і жиди.

Велику поміч у Повітовому віділі мав я від секретаря Снежко-Блоцького, а опісля Гжибовського. Блоцький — уродженець Волині, Гжибовський походив із Білостоку. У них не було комплексу національної вищости, й обидва вони розуміли, що не вільно автохтонному українському населенню заперечувати його права на власній землі. Їх співпрацю в урядових справах і при бриджовому столику згадую дуже тепло.

На жаль, у другій половині 1937 року Скшиньський був перенесений з Городенки, а на його місце прийшов ем. майор саперів з кількомісячним тільки адміністративним курсом — Рутковський. Також Ягодзінського не стало вже в Станиславові, а його місце зайняв генерал Паславський, так само, як Рутковський, без адміністраційного досвіду та без знання проблем самоврядування. Нам було цікаво, як уложаться наші взаємини із новим старостою, і ми ждали на перше засідання Повітового віділу. На ньому він був дуже ввічливий, але, ми пізнали, що це не орел, а звичайна пава. Ми (під «ми» розумію не тільки українців, але всіх членів віділу) не хотіли витрачати часу й енергії на малі суперечки з ним, але між собою домовилися, що при першій нагоді мусімо дати пізнати, що він не може віділові наказувати, лише мусить респектувати його рішення. Нагода прийшла при схваленні річного бюджету. На засіданні віділу при обговоренні субвенцій для культурно-освітніх і харитативних організацій Рутковський заявив, що він погоджується на субвенції для польських і жидівських організацій, але рішуче є проти субвенцій для українців, бо «відомо, що українці є нельояльні». Запанувала констернація. Я бачив, як Маріян Кишигтофовіч, власник Ясенова, першорядний господар, єдиний не задовжений дідич у повіті, людина розумна, спокійна, — Владислав Пшибиславський з Уніжа, інженер-агроном, молодий, повний запалу до праці, ідеологічно зв'язаний із групою братів Бохенських, та Ян Мазурек, власник ресторану в Городенці, людина порядна, що з усіма хотіла жити в згоді, поблідли, а Матейкові й Павчаківі обличчя налилися кров'ю. Тоді я зголосився до слова і, хоча до краю обурений, по можливості спокійно сказав: «Пригадую пану передсідникові, що пропозиції на субвенції зроблено у згідному, однодушному порозумінні всіх членів віділу. Апелюю до пана передсідника, щоб зревідував своє становище». Рутковський перебив: «Ні!» — «Коли ні, то протестую проти заповіданої нам образи і стверджую, що городенський Повітовий віділ має більше зрозуміння державного інтересу, ніж пан передсідник». Тепер то блід, то червонів Рутковський: «Як це розумієте?» — бовкнув. «Цілком просто», — відповів я. — «Ми згідно

працюємо вже довший час, а ви хочете нам ту згоду розбити. А чей же в інтересі держави лежить, щоб не було міжнаціонального тертя». — Рутковський зніяковів. Сказав тільки: «Перериваю засідання», — і вийшов із залі. Всі члени відділу стали похваляти мене за відвагу, але висловлювали побоювання, чи Рутковський не схоче на мені пімститися. Я їх заспокоював, що нема чого боятися, бо чей же «з хлопа», чи пак нотаріяту, не в силі мене «скинути». За якусь хвилину з'явився в залі урядовець з запрошенням для членів-поляків зайти до кабінету Рутковського. По кільканадцятьох хвилинах вони вернулися з тим, що Рутковський хоче говорити зі мною. Я пішов. Пригнблений Рутковський привітав мене: «Пане реенте, як ви могли зробити мені таку прикрість?» Я відповів: «А як ви, пане старосто, могли зробити такий непростимий вчинок? Ви ж мусите бути свідомі того, що ваша влада старости кінчається в залі засідань Повітового відділу, де ви тільки його голова для ведення нарад та координації праці». Він: «Ну, добре вже, добре. Але як вийти зі ситуації?» Я: «Ви, пане старосто, заявите, що хочете з відділом мирно співпрацювати та що не маєте ніяких застережень проти його рішень. Решту залишіть мені». Ми разом вернулися до залі. Рутковський, загикуючися, склав свою заяву співпраці з нами, а тоді я вніс пропозицію, щоб з протоколу засідання викинути цілий уступ про цей неприємний інцидент. Так, за приповідкою — «Вовк ситий і коза ціла», ми справу похоронили. Опісля наші колеги поляки призналися, що на конференції з Рутковським дали йому відповідне «казане». Від того засідання Рутковський став зовсім іншим. У важливих справах відділу він нічого сам не вирішував. Ждав або на засідання повного відділу, або, коли справа була пильна, порозумівався на місці з Матейковим і Мазуренком, а до Кшиштофовіча, Пшибиславського й до мене телефонував. Не раз присилав до мене до Обертина свого заступника Смольку, щоб почути мою думку та впевнитися, чи може розраховувати на прихильне рішення відділу й ради. Від Смольки, який не любив Рутковського, а мав до мене довір'я, я не раз діставав «позакулісові» інформації, так що я був заздалегідь приготований на евентуальні «скоки» Рутковського.

Звичайно, були люди з обох боків, які або не розуміли моїх намірів, або не хотіли їх розуміти. Вони деколи з особистих мотивів ставили мені різні перешкоди, але кінець-кінцем визнавали мені слушність.

Які були засновки моєї праці? Головним аргументом поляків проти нас був закид, що українці нельояльні до держави. Я переконував їх, що льяольним може бути тільки вдоволений промадянин, що закиду нельояльності не можна розтягати на цілий народ і не вільно стосувати засади збірної відповідальности. Якщо Польща хоче з'єднати собі українців, то мусить ділом довести, що вважає їх за повноправних, а не другої чи дальшої класи громадян, і тому повинна вико-

нати своє міждержавне зобов'язання, дати Східній Галичині автономію. У розмовах я завжди вказував на небезпеку, що запрожує світові з боку більшовиків і що з огляду на географічне положення Польщі між двома сильнішими від неї ворожими сусідами в її власному державному інтересі лежить замирення або, іншими словами, конструктивна розв'язка т. зв. меншостевого чи національного питання в дорозі компромісу, який вдоволив би обидві сторони. Я пригадував полякам, що серед кожного народу є люди різних переконань і різного темпераменту і що українська інтелігенція має такі самі хиби й прикмети, як і польська. Але вона має в собі більшу життєву силу і більшу відпорність, яку дає їй переконання, що вона бореться за слушну справу і що скорше чи пізніше ця боротьба завершиться перемогою.

З другого боку, в розмовах з українськими провідниками діячами я намагався їх переконати: як довго будемо в нашому щоденному житті маніфестувати вороже ставлення до держави, то нічого не зможемо добитися. Мусимо полякам довести, що виконуємо елементарні громадянські обов'язки і тому маємо право домагатися рівного трактування та задоволення наших вітальних національних інтересів.

Свою працю я вів разом із моїми однодумцями тільки на терені нашого повіту, не сягаючи до якоїсь ролі у крайовому масштабі. Угода УНДО з польським урядом була потрібна, але вона спізнилася на кілька років і з нашого боку не була відповідно використана. Провід нашої парламентарної репрезентації обмежувався «антишамбруванням» у міністерствах для «виборювання» малих урядових посад, а не поставив угоди на широкій політичній площині, опертій на рішенні ради амбасадорів. Існував тільки офіційний контакт з урядом, але не було персональних взаємин. Не витворено атмосфери, яка між культурними, добре вихованими людьми може, в кліматі взаємної пошани і довір'я, злагоднювати всякі різниці. Не нав'язано контактів з польською, прихильною до українців, групою, яка вважала замирення з українцями кінцевим для польської держави. Це була група, яка висунула концепцію «прометеївську» (або «міжмор'я»), тобто щоб у майбутньому, після розвалу більшовизму, створити блок держав між Балтицьким і Чорним морем, зв'язаних взаємними договорами, щоб стати охоронним валом перед експансією Росії. До цієї групи належали між іншими брати Бохенські, Володимир Бончковський, Юзеф Лободовський, Тадей Голувко, Рафал Любомірський, звеличник Гуцульщини Станіслав Вінценц, Станіслав Лось. Цей останній приїхав ще в 1920 році до Відня як неофіційний представник польського уряду, в товаристві д-ра Степана Федака й о. прелата Тита Войнарівського, для переговорів з президентом Петрушевичем, який не хотів навіть його прийняти.

Ми мали також прихильників і в урядових колах, зокрема серед колишніх учнів бережанської гімназії, вихованих

у душі національної й релігійної толеранції та взаємного зрозуміння. Це були здебільша колишні легіонери Пільсудського, що посідали високі державні пости як у Варшаві, так і на провінції. Між ними був маршал Ридз, полковники Мареш і Мілер, воевода Білик, президент суду Зелінський, прокуратор Бажиковський, радник міністерства Голландер, радник воеводства Кулаковський, але й і з ними не нав'язано ніякого контакту.

Поважною перешкодою до відпруження польсько-українських взаємин був брак відваги у наших керівних демократично-політичних колах і виразного відмежування від революційних методів ОУН. Були між нами такі, що пропагували демагогічне гасло: «Чим гірше, тим ліпше», — забуваючи, що «зло» не може ніколи породити щось ліпше, а тільки ще більше зло. У висліді ми, замість з'єднати собі прихильників нашої слухної справи, створювали ворогів. Але й не могло бути інакше, коли провід нашого політичного життя опинився в руках невідповідної людини без належних кваліфікацій на лідера. На жаль, не було між нами політика на західно-європейську міру, яким був покійний д-р Євген Олесницький.

Я глибоко переконаний, що наша праця на терені Городенського повіту мала успіхи. Ми здобули собі пошану й довір'я більшості українського промадянства, а поляків змусили рахуватися з нами та нашими вимогами. Наші чисельні інтервенції по урядах, як у загальнопромадських справах, так і в інтересі поодиноких українських промадян були доказом, що наша праця була корисна.

Незвичайно приємну несподіванку зробив мені визначний промадянин Городенщини пок. інсп. Іван Василишин, якого я понад двадцять років не бачив і зустрівся з ним щойно в Нью-Йорку. Це він був спричинником цих спогадів, коли у листах до мене писав: «...я й мої городенські країни ніколи не забудемо тих послуг, що їх Ви своєю зручною політикою, таким й інтервенціями віддали не одному з нас особисто і нашій загальній справі за час Вашого перебування в Городенці», або: «...я знаю Вас не віднині, розумів і розумію добре Ваші благородні інтенції, вдячний Вам за Ваші успішні інтервенції, а передусім ціню Вас за Ваш характер, який каже Вам обстоювати свою думку, хочби довелося плисти проти води... Визнаю, що Ви мали добру волю та щасливу руку...». І ще: «...Ви, пане докторе, були, разом з пок. Окуневським і Матейком та іншими, речниками українського конструктивного позитивізму. Ви старалися рятувати „українську субстанцію“, створювати здорову підставу і щадити сил для дальшої легальної, але впертої боротьби за право свого народу на вільне життя...»

Признаюся, я із зворушенням читав ці слова інсп. Василишина, який у Городенці стояв осторонь моєї праці. Його слова про здобутки «українського конструктивного позитивізму» є для мене найкращою нагородою.

З піднесеним чолом тверджу, що все, що я робив за цих вісім літ перебування в Городенці, не мало на меті задоволення моїх особистих амбіцій або здобуття якихось користей для себе самого. Я ніколи не хотів робити політичної кар'єри. Я мав повне відволоння, коли на малому повітовому відтинку міг принести користь українській справі та помагати нашим людям в їх конфліктах з державними урядами. Навіть у найскрутніших ситуаціях я зберігав національну й особисту гідність, підкреслюючи мій український патріотизм. Єдина ціна, якою можна було мене «купити», було справедливе трактування українців з боку польського уряду і громадянства та цілковите зрівняння українців у їхніх громадянських правах.

Я повнотою свідомий, що ці мої спогади можуть викликати неприхильний відгук у поодиноких осіб чи навіть кіл. Але така вже моя вдача, що ніколи не був гіпокритом і висловлював свої погляди завжди одверто, без огляду, чи вони комусь подобаються, чи ні.

На годиннику мого життя вже «п'ять хвилин перед дванадцятою». А коли вказівка пересунеться до дванадцятої години, то спокійно замкну очі на вічний сон у переконанні, що я чесно й сумлінно виконував свої обов'язки стосовно мого народу. І маю надію, що всі мої городенські приятелі, з якими доля звела мене, але їх Бог уже покликав до себе, — приймуть мене до свого товариства як свого, хоча тільки перелетного «городенцука».

І вірю, що Городенщина з її чудовою природою та прегарним населенням, нащадками всіх тих Шлемкевичів, Вержаків, Боклащуків, Глуханюків, Голинських, Угринів, Куровицьких, Никифороуків, Михайлюків і багато, багато інших, зі своєю чесною, шляхетною селянською масою знову воскресне та розквіте новим вільним життям.

Юліош Мєрошевський про українсько-польські взаємини

Польський журнал «Культура», що появляється в Парижі, надрукував у числі за липень-серпень ц. р. статтю п. н. «Американська східня політика і висновки». Автором статті є один з найвизначніших польських публіцистів на еміграції Юліош Мєрошевський. У статті багато місця присвячено питанню українсько-польських взаємин. Пропонуємо нашим читачам виїмки із статті Мєрошевського в перекладі на українську мову. — Редакція.

— Для кожного з нас Європа це передусім Польща. Почнім отже від питання: що може Польщі запропонувати американська Ostpolitik?

Американська Ostpolitik не прямує до зміни status quo в Європі, а, навпаки, намагається довести до відпруження і співпраці з Радянським Союзом ціною запевнення Москви, що США не збираються нікого визволяти ані будь-що міняти у Східній Європі.

У минулому бували періоди, коли польська й американська політика, в якійсь мірі, сходилися. Але навіть при найбільшому зусиллі уяви тяжко є твердити, що в 1972 році польські інтереси покриваються з американськими. Деяким емігрантам здається, що доктрина Трумана дійсна й надалі. Цю доктрину, що народилася 25 років тому у Вашингтоні, поховали в Москві 22 травня ц. р. Промови при тій нагоді над «відкритою могилою» виголосили на Кремлі панове Ніксон і Підгорний.

Існують ще інші протиріччя між американською і польською самостійницькою політикою.

Вашингтон переговорює виключно з радянським естаблішментом. Ми не робимо з цієї причини американцям закидів, лише стверджуємо, що таким шляхом польських потреб не можна ані розв'язати, ані задовольнити. Радянський естаблішмент є здібний укласти з американцями різні договори, але він ніколи не визнає самостійности Польщі. Брежнев не погодиться навіть на частинну незалежність чи й хоч на частинно здемократизований комунізм, що його свого часу пропагував Дубчек.

Не шляхом переговорів з радянським естаблішментом, але шляхом поборювання радянського режиму можна домогтися зміни в радянській сфері впливів. Доки не наступ-

лять ці зміни, Польща не буде ані демократичною, ані самостійною.

Люди, що не є обізнані з темою, — скажуть, що це є нереальна мрія. Але так воно не є, бо відбуваються великі зміни.

Як відомо, в період другої Польської Речі Посполитої литовці, українці і білоруси були вороже наставлені до Польщі. Сьогодні відбулися радикальні зміни. На місце старої ворожнечі все частіше приходить доброзичливість, зацікавлення і... вичікування. Цієї зміни в атмосфері не викликали ні Гомулка, ні Герек. Цю зміну спричинили польські робітники. «Грудневі події» пролунали далеко, а радянський режим, хоч провів сотні арештів — зокрема на Україні — не здушив рушійної сили народного опору.

Я хотів би переконати наших читачів, що цілком у іншій сфері, як переговори з радянським естаблішментом, ведеться постійно і безнастанно політика визволення, ядром якої є польська самостійницька політика.

Якщо говоримо про легенди — то треба підкреслити, що відновилася польська легенда на Сході, а якщо говоримо про природних союзників, то належить ствердити, що нашими природними союзниками є українці, литовці, білоруси і революційно настроєні росіяни.

Можливо, що це є далекий шлях — але це тільки один шлях.

І на батьківщині і на еміграції є дуже мало зрозуміння до тих справ. Комуністична влада в Польщі підтримує контакт лише з радянським естаблішментом, ігноруючи сепаратистські, національні і ревізійністські рухи в радянській імперії.

Польські антикомуністи на еміграції поведуться дуже подібно. Вони, щоправда, не підтримують контактів з радянським естаблішментом, — але, як і режимна влада в Польщі, — нехтують нашими справжніми союзниками на Сході, покладаючи всі надії на «природного» союзника Польщі, — себто на Америку.

Хоч я сам є західнім поляком і бажаю Заходові, включно з Америкою, якнайкращого, — я вже не раз підкреслював на сторінках цього журналу, що сьогодні ми не можемо шукати союзників на Заході. Західнонімецька східня політика, візита президента Ніксона в Москві, плянована конференція європейської безпеки — все це в засаді поступки на користь Радянського Союзу. Тут розраховують на те, що ці поступки переконають Радянський Союз, що йому не загрожує небезпека з боку Заходу, що в результаті доведе до розхитання «залізної завіси» і пожвавлення торговельних взаємин.

Як я вже сказав вище, на землі є тільки дві державні потуги, з майже однаковим потенціалом, які можуть знищити одна одну. При теперішньому ступені технологічного

розвитку — між тими двома потугами не може дійти до війни, бо жодна з них у цій війні не перемогла б.

Вашінгтон і Москва — хочуть вони того чи ні — мусять бути партнерами, і тому ними є.

Партнерство не виключає гострої конкуренційної боротьби, бо тільки боротьбою можна утримати рівновагу сил і терору, і тільки боротьба дає гарантію безпеки. «Атомовий» договір Ніксона-Брежнєва від 26 травня ц. р. цілком не міняє фактичного стану речей.

Партнерство вимагає не творити конфліктних ситуацій. А що воєнний конфлікт не принесе перемоги ні Росії, ні Америці, то в однаковій мірі і Вашингтонові і Москві залежить на тому, щоб до конфлікту не дійшло. Під конфліктною ситуацією треба розуміти загрозу для існуючої рівноваги сил.

Отже, наприклад, визволення Прати з-під радянської окупації в 1968 році було б прямою, потенційною загрозою для американських міст.

З вищенаведених причин уряд Дубчека — хоч найбільше заслуговував на допомогу — допомоги не отримав, а корупційний сайгонський уряд дістає допомогу вже десятьок років. Бо підтримка уряду в Сайгоні, на відміну від уряду Дубчека, нічим не викликала загрози конфронтації з радянською армією.

Польща — тому, що має дуже довгу границю з Радянським Союзом, знаходиться в багато гіршій ситуації, ніж Чехо-Словаччина. Тому, навіть якби в огні повстання горіли польські міста, — Америка не дала б Польщі навіть однієї десятитисячної частини тієї допомоги, що її роками дає Сайгонові.

Підсумовуючи, треба сказати, що американська східня політика на європейському континенті є тільки дефензивною. Дефензивна стратегія дає запоруку оборони, але не міняє status quo.

Польська східня політика повинна спиратися на наступні передумови:

Хоч минуло вже майже 30 років від закінчення війни, — позиція Росії в Східній Європі є дуже слаба. Де факто це постійна військова окупація. Ані в одній сателітній країні Радянський Союз не зумів з'єднати собі більшості громадянства. Він настроїв проти себе одно-єдине щиро проросійське суспільство — чехів і словаків. Царська Росія мала Чарторийських, Вельопольських, Ледніцьких — цілий ряд поляків, які вірили в можливість — не коляборації, але польсько-російської співпраці. Естаблішмент Косигіних і Брежнєвих не виростив ні одного Вельопольського, бо послідовники Сталіна на Кремлі не є належно зацікавлені польською проросійською програмою. Послідовники Сталіна не хочуть Польщі-союзника, вони хочуть мати в Польщі свого сателіта. З послідовниками Сталіна не можна вести переговори.

Але Брежнев не є Росією, як Шелест не був Україною. Ми мусимо вести самостійницьку політику в підпільному засягу. Всі великі зміни, зокрема в Східній Європі, були здійснені всупереч естаблішментові і під прикриттям офіційно зобов'язуючого правопорядку.

У цілому світі, навіть найменші народи домагаються самовизначення і свободи. За останні чотири роки ми були свідками визвольних поривів у Чехо-Словаччині, кривавої робітничої революції в Польщі, величезного поширення національних рухів у Радянському Союзі, що викликали репресії на Україні, Литві і на Кавказі. У самій Росії визвольний рух, якщо йдеться про кількість заангажованих у ньому, — невеликий, але він притягає в свої лави все більше інтелектуалістів й інтелігенції. У Росії завжди так було. Зміни викликала інтелігенція, суспільної позиції якої не можна порівняти з позицією інтелігенції у Франції чи Англії. З цієї причини Захід дивиться з подивом на Солженіцина, але Солженіциним не надає властивого їм значення, бо політичне поняття інтелектуальних ферментів у Росії є зовсім інше, як на Заході...

Передбачаю також, що національні рухи в радянській імперії відіграють більшу ролу, як революційна ідея. Бунти і протести є звичайно виявом найсильніше відчуті кінечности. Для українця, який дивиться на масову русифікацію, переслідування письменників, поетів і українських патріотів, — найважливішим і найбільш акутним постулятом є національна незалежність.

Ми не маємо союзників на Заході, але ми не є самітні. Керівникам Радянського Союзу потрібна конференція безпеки, бо вони не відчувають міцного ґрунту в Східній Європі. Сьогодні вже не було б ізольованого вибуху на зразок угорського повстання. Від 1956 року ситуація помітно змінилася. Поважніші «події» в сателітних державах, а зокрема в Польщі, правдоподібно викликали б фермент в інших поневолених державах та в радянських республіках.

У 1968 році росіянам можна було сугерувати, що за Дубчеком стоїть західнонімецький неогітлеризм й імперіалізм. Але сьогодні, після ратифікації договору Бонн-Москва, тяжко було б виступити з аналогічною інтерпретацією.

Доктрина Брежнева функціонує справно лише за умовою, що спалах льокалізується в рамках одної сателітної держави. Коли б пожежа охопила кілька сателітних держав і кілька радянських республік, — доктрина Брежнева стала б безглуздою, без застосування.

Існує інша Польща, ніж та, що її репрезентує Герек, існує інша Росія, ніж та, що її репрезентує Брежнев, — існують інші Чехо-Словаччини, України і Литви.

Я хотів би переконати суспільство «іншої Польщі», що ізольовано ми нічого не досягнемо. Ізольовано, шляхом демократизації державного ладу і вимушення від Москви, щоб

вона визнала стан справ, поляки сьогодні не мають можливості здобути «внутрішню свободу». Я наголошую це, бо навіть суспільство «іншої Польщі» — розуміє під східньою програмою переговори й еventуальні договори з Москвою, цілковито ігноруючи українців, литовців і білорусів. Це є ґрунтовно неправильна теза, і якби вона прищепилася, то будь-яка польська східня програма була б знівечена в зародку. Сьогодні ми повинні плянувати, а в майбутньому діяти у стислому порозумінні з правдивою Україною, з правдивою Литвою і з правдивою Білорусією. На мою думку, ті з-поміж нас, хто домагається повернення Вільни і Львова — відсутвають перспективи визволення Польщі на неозначений час. Тому що сьогодні, — як ніколи раніше в нашій історії, — ми потребуємо союзників на Сході, і немає ціни, яка була б надто висока, щоб здобути їх довір'я і приязнь.

Віктор Зоржа сказав на сторінках *The Guardian*, що в Москві відбулася зустріч двох найбільш могутніх консерваторів світу — Ніксона і Брежнєва.

Тих панів еднає не тільки бажання зберегти мир, але також тверда рішучість прогиставитися рухам поступу і суспільних реформ.

Віденський Конґрес був також скороминущим тріумфом консерватизму і політики самозбереження. Але сьогодні ми знаємо, що цей тріумф пристіпшив спалах національних і соціяльних рухів.

Так буде і цього разу. Я є переконаний, що ще 20 століття буде свідком Весни Народів не тільки у Варшаві і в Празі, але також у Києві і в Москві.

З польської переклала Н. І.

Виховні напрямки і подвійне довкілля

Всеволод В. Ісайв

1. Виховні завдання для українців на еміграції не можна зформулювати і ясно проаналізувати, доки не замислимося ближче над тим, які цілі ставить і повинна поставити собі українська громада щодо свого існування як окрема група в Америці та в Канаді.

2. Виховні завдання треба зрозуміти у відношенні до процесів, які відбуваються серед дітей і молоді, особливо до процесів, зумовлених подвійним довкіллям.

3. Врешті, слід зрозуміти їх у зв'язку з існуючими конкретними можливостями, які можна використати.

Над цим останнім не буду довше зупинятися, тільки подам деякі практичні вказівки.

Виховний ідеал, схвалений Світовим конгресом вільних українців, каже, що українець на еміграції має бути добрим українцем і добрим громадянином країни поселення. Це у нас уже говориться трафаретно, але мало уваги присвячено цій двоїстості. Не така легка справа бути водночас і одним і другим. Однак від цього залежить майбутність українців в Америці й у Канаді. Тому я хочу тут коротко звернути увагу тільки на саму цю проблему.

За деякими винятками, мало було у нас об'єктивних дискусій щодо цілей української громади. В загальному орієнтація нової еміграції дотепер була консервативна, спрямована на зберігання українських традицій, інституцій і організацій, як можна довше. В цьому прихований деякий фаталізм, що, мовляв, наше «зникнення раніше чи пізніше неминуче, але витримаємо якнайдовше».

Поруч з цим іде і пильна увага до різних традицій, особливо тих, що набрали сильного символічного значення, як, наприклад, календар, «академія», говорення не мішаною мовою, обмеження суспільного життя українським середовищем тощо.

У політичній ділянці тільки за дуже малими винятками, наприклад, проблема патріярхату, майже жодної події, яка стосується українців на еміграції, української організації дотепер не вміли перетворити на подію більш загального політичного значення на не українському політичному форумі.

У виховній ділянці подібна настанова віддзеркалена в програмах, які звертають увагу особливо на історію давноминулого, а мало на недавню історію українців і майже ніякої на історію української еміграції в Америці і в Канаді. Звичайно виправдують це тим, що знання початків україн-

ського існування, скажім, княжі часи й козаччина — це щонайменше мінімум, щоб вщепити дитині та юнакові любов до свого народу, з якого він походить. Хоч я повністю свідомий того, яку роллю відіграє знання давноминулого у виробленні національної ідентичности, проте я зовсім сумніваюся, чи цього вистачає для її збереження і розвитку. На мою думку, наші виховні зусилля ще далі зосереджені на усвідомленні молодих людей у своєрідному просвітянському стилі, а не на розвитку тієї свідомости в сучасності.

Можна сказати, що спрямування діяльності української нової еміграційної громади віддзеркалюють в основному життя, проблеми й перспективи першого іміграційного покоління.

Настанова, яка більш відповідає другому або третьому іміграційному поколінню, це не так збереження культурних вартостей, як, навпаки, їх розвиток, їх пристосування до обставин і часу, не так ізоляція від неукраїнських суспільних, товариських й інших зв'язків, як, навпаки, повне вросання в загальне суспільство. Такий настанові більш відповідають вимоги, що українці повинні намагатися зайти якнайвище у загальному суспільстві, здобути собі впливи вихованням своїх людей з високими фаховими кваліфікаціями, але водночас зберегти свою етнічну ідентичність. Це спонукає інших зважати на українців. Згідно з такими цілями збереження елементів культури повинно підпорядкуватися цим цілям, а не залишатися метою самою в собі. Це, очевидно, ставить виховні завдання й виховні програми в зовсім інше світло. Основним виховним питанням стає проблема відношення психічного явища етнічної ідентичности до етнічних культурних вартостей і елементів. Точніше кажучи, головним питанням є, які і скільки елементів етнічної культури мусить одиниця зберегти, щоб водночас затримати, або — що важливіше — розвинути свою етнічну ідентичність.

Щоб на це питання відповісти, треба насамперед зрозуміти процес розвитку особистости дитини й молоді людини серед подвійного довкілля (батьківського і не батьківського), українського і не українського. Дійсно, обидва довкілля мають вплив на розвиток людини, але не українське довкілля має і буде мати щораз більший і сильніший вплив. Зовсім нереалістично говорити, як деякі критики недавно писали, що, мовляв, ми можемо свідомим рішенням зупинити процес асиміляції (В. Голубничий та ін.).¹ Якщо це має стосуватися тільки старшого покоління, то таке рішення можливе. Серед української громади зустрічаємо багато людей із старшого покоління, про яких можна сказати, що вони таке рішення зробили. Для багатьох це зовсім доцільне. Одна-

¹ В. Голубничий, Суть української культури й українська культура в діаспорі. Об'єднання українських педагогів Канади. Торонто, 1965.

че, коли говоримо про молоде покоління, коли говоримо про існування українців п'ятдесят чи більше років у майбутньому, то це абсолютно нереалістичний підхід до виховання молоді, навіть якби ми вважали це за бажане. Як писав Б. Цимбалістий у недавній статті, нам, українцям, важко думати й планувати далеко наперед, але, власне, таке планування нам тепер конечно потрібне.²

Виховна дилема, яку ставить подвійне довкілля, виникає з тієї очевидної дійсності, що українська громада в Америці й у Канаді не становить повного суспільства, а, навпаки, є тільки т. зв. присуспільствами. У соціологічному окресленні цих термінів повне суспільство є відносно самодостатнє, бо містить у собі всі основні інституції — економічно-працедавчі й культурно-духові. На відміну від нього присуспільство охоплює тільки деякі інституції, звичайно культурного й виховного характеру, а щодо потреб, які задовольняють інші інституції, воно залежне від ширшого суспільства. Одначе успіх у виконванні функцій, пов'язаних з цими останніми інституціями, особливо економічними й фаховими, залежить не від впливу на одиницю виховних і культурно-духових інституцій присуспільства, а від впливу виховних і культурно-духових інституцій ширшого суспільства. Водночас (на це хоча звернути особливо увагу) розвиток українських культурно-духових інституцій в Америці й у Канаді залежить і буде щораз більше залежати від ефективної участі молодших українських поколінь в економічних, фахових, професійних і політичних інституціях загальноамериканського чи канадського суспільства, бо вони матимуть матеріальні й інтелектуальні засоби; тільки з допомогою таких засобів можна втримати присуспільні установи.

Тому суть виховної дилеми, яку ставить нам подвійне довкілля, це питання, чи українські виховні інституції — школи й молодечі організації — зможуть оформити такі цілі й підібрати такі організаційні засоби, які виховують людину, пристосовану тільки до українського присуспільства, чи також здолають оформити цілі й знайти засоби, які виховуватимуть людину, пристосовану до обох — українського присуспільства й американського чи канадського суспільства?

Відповідь, яку часто дають на це питання, така, що, мовляв, в українських школах і товариствах молода людина має навчитися українських вартостей і традицій, а обертаючися в неукраїнському світі вона навчиться в неукраїнській школі. Така розв'язка проблеми зовсім незадовільна, бо вона посередньо припускає, що коли дана людина буде добрим українцем в українському присуспільстві, то водночас вона буде добрим українцем і в неукраїнському суспільстві. Це, на жаль, одне з одного не виникає і звичайно так не є.

² Б. Цимбалістий, Час і людина. «Сучасність», ч. 12 (132), 1971.

Існують різні можливості пристосування молодшої людини до подвійного довкілля. Поперше, дитина може сприйняти зовсім просто всі вартості і способи поведінки своїх батьків без значного конфлікту. У цьому випадку головний процес усуспільнення відбувається в більшості в рамках присуспільства. Таке передання культурних вартостей можливе тоді, коли родина, в якій дитина виховується, відносно ізольована від неетнічного суспільства. Передання традиції не таке важке, коли її поділяють родина, сусіди, товариші та знайомі. У Канаді, в сільських околицях, в яких українські громади були відносно ізольовані від загального суспільства, треті, а то й четверті покоління зберегли українську мову й традиції. У міському оточенні така ізоляція неможлива. Однак багато родин стараються дати своїм дітям майже виключно українське товариство й українське організаційне життя. Продуктом такого виховання є людина, яка в основному пристосована тільки до української громади. Вона почуває себе добре тільки в українському товаристві й уміє виявити себе тільки між українськими людьми. В американському чи канадському оточенні вона почуває себе зле та в основному залишається поза рамками американського чи канадського суспільства. На мою думку, до цієї категорії належить сьогодні трохи старша молодь, вихована в молодечих організаціях (деякі з них стали т. зв. «професійними українцями»).

Більш поширений спосіб пристосування молодшої людини до подвійного довкілля — це процес подвійного усуспільнення, тобто одночасне перебирання вартостей і взірців поведінки присуспільства етнічної групи та вартостей і взірців поведінки загального суспільства. Вислід такого процесу — людина з своєрідною роздвоєною особистістю. Така людина пристосована і до етнічного присуспільства, і до загального суспільства. Вона може і вміє виявити себе і в одному і в другому оточенні, однак їй важко поєднати свою поведінку в одному оточенні з поведінкою в другому. Така людина може поводитися, скажім, як «добрий» українець серед українців і як «добрий» американець серед американців, але не як «добрий» українець серед американців (або й навпаки, як «добрий» американець серед українців). Як українець, така людина не пристосована до американського оточення. У тому оточенні така людина, привикнувши почувати себе як американець чи канадець, часто приховує свою українську ідентичність, а то й навіть соромиться її.

Подвійне усуспільнення приховує в собі внутрішні конфлікти. Ступінь тих конфліктів залежить від того, як часто дана людина ставить себе в ситуації, в яких ті два світи вартостей і взірців поведінки стають віч-на-віч один перед одним.

Щоб оминати ці внутрішні конфлікти, одиниця може вибрати ще й інші способи пристосування до подвійного довкілля. Вона може збунтуватися проти свого присуспільства

й відкинути, свідомо або підсвідомо, батьківські цінності і традиції. Втрату цих цінностей вона може надолужити захопленням культурою ширшого суспільства й перебільшеною ідентифікацією себе з ним. Деякі з таких людей кидаються у вир життя загального суспільства, немов би хотіли тим довести, що вони здолають досягти того самого або й більше, ніж американці чи канадці. Інші «бунтівники» часто захоплюються ідеологічними або утопічними рухами, щоб цим способом нібито компенсувати етнічні цінності важливішими цінностями універсального характеру, такими, як універсальна справедливість і любов.

Бунт проти своєї етнічної групи не мусить бути повний — він може обмежуватися тільки деякими сторінками етнічного життя.

Способом злагіднення внутрішніх конфліктів, які виникають з подвійного усупільнення, можна вважати також користування англійською мовою між молодими людьми, які знають і вміють говорити по-українськи.

Мова, очевидно, віддзеркалює життя і переживання людини. Речі, про які дитина навчилася в англійській школі, чи речі, з якими людина має діло щодня у своїй праці в англійському оточенні, їй легше висловити по-англійському. Без сумніву, тому англійська мова стає розмовною мовою серед молодих людей — великою мірою тому, що їм нею легше висловитися.

Але мова є також символом ідентичності. Саме вивчення нової мови ще не підриває етнічної ідентичності одиниці. Криза ідентичності виникає, коли одиниця одночасно вчиться другій мові і вступає в нову суспільну структуру. Хоч для одиниці мова не є єдиним символом ідентичності, проте вона є дуже важливим символом ідентичності у її публічних зв'язках. Другий дуже важливий символ національної ідентичності — це походження. Людина, яка усупільнюється у двох суспільствах, щоб уникнути постійної кризи і конфлікту, мусить стосувати якусь диференціацію між символами ідентичності, тобто одні речі мусять бути символами головної одиниці приналежності, а другі — головної іншої приналежності. Приналежність до загального суспільства — це дуже важливий чинник у взаємовідносинах молодих людей, особливо у контексті загальносуспільних інституцій — таких, як школа. Тому говорення по-англійському стає символом ідентичності в загальному суспільстві, а одночасне знання походження — символом етнічної ідентичності. Цим способом подвійно усупільнені люди можуть збудувати собі мости поміж своїм присупільством і ширшим загальним суспільством.

Людина, яка збунтувалася проти своєї етнічної групи, чи навіть та, яка вже асимілювалася з культурою загального суспільства, наприклад, третє імміграційне покоління, не конечно розв'язала цим для себе проблему подвійного довілля.

Насамперед у загальному в Америці й Канаді навіть асимільовані третє й четверте покоління зберігають якийсь ступінь етнічної ідентичности. Подруге, ця ідентичність може розвинутиися до вищих ступенів. В наслідок різних соціологічних чинників, що їх не будемо тут розглядати, сьогодні можна спостерегти щораз більше зацікавлення своїм походженням серед людей, які свою етнічну культуру або відкинули, або забули, або ніколи не засвоїли її. Розвиток почуття етнічної ідентичности веде до своєрідного «відкриття» своєї етнічної культури. Це не є процес повертання до етнічної групи в значенні простого продовження того, що забутий батько чи дід цїнив. Процес «відкриття» батьківського минулого — це процес, в якому минуле набуває нового значення, воно немов переображується.³ Важливе тут те, що, звертаючися до минулого, людина може вибирати собі свідомо чи підсвідомо такі елементи з культури, які відповідають її потребам серед даного оточення й навіть відносно невелика кількість елементів, як, наприклад, мистецтво чи музика можуть ставати символами для розвитку етнічної ідентичности.

Цей останній спосіб пристосування до подвійного довкілля якраз вказує на чинники, які є основні в збереженні етнічної ідентичности на тривалий час, на кілька поколінь.

Можливість вибору між елементами своєї культури конечна для розвитку української культури на еміграції. Творчий розвиток культури повинен стати засадою кожної виховної програми. Якщо спадщина культури має мати якунебудь доречність у житті людей, щоб зберегти її, її потрібно постійно творчо розвивати. Творчий розвиток — це перетворення старого в нових рамках. Тому творчий розвиток тим самим означає афірмацію тягlosti поміж старим і новим. Єдиний спосіб, яким можна надати тому, що старе, якесь відношення до потреб мінливої сучасности й майбутности, — це творчий розвиток.

Можна також сказати, що з погляду загального суспільства — групи, які хочуть і мають повне право зберегти свою спадщину в межах того суспільства, мають водночас обов'язок супроти того суспільства творчо розвивати ту спадщину так, щоб ціле суспільство могло мати якусь користь з культурної різноманїтности.

Молода людина, якщо вона має творчо ставитися до своєї спадщини, повинна почуватися до якоїсь міри вільною вибирати одні елементи з тієї спадщини, а інші відкидати. Тобто вона мусить уміти критично оцінити своє минуле. Це, звичайно, можна зробити з погляду універсальних вартостей і з погляду вартостей загального суспільства, в якому ця людина виховується. Тому наші програми повинні змі-

³ Поняття «переображення минулого» завдячую дискусіям з В. Нагірним.

щати в собі не тільки саме українознавство, але й якийсь знання, що мало б стосунок до універсальних вартостей і до вартостей культури американського чи канадського суспільства.

Підсумовую мою основну думку: якщо ми маємо зберегти нашу українську ідентичність і субстанцію як група на тривалий час, то в наших виховних завданнях треба взяти до уваги відношення українського присуспільства до американського й канадського суспільства. На тривалий час виховні програми, в яких не буде тих елементів, не зроблять великої прислуги українській справі на еміграції.

Практично конечне:

1. Вести емпіричні дослідження щодо способів пристосування української молоді до подвійного довкілля. Це конечно потрібне, якщо ми справді хочемо плянувати на тривалий час.

2. Створити поважну студійну групу, що міркувала б і замислювалася б над конкретними можливостями, як розвинути систему, що в ній можна б вишколити кваліфікованих молодих учителів українознавства, таких, які самі мали б добре знання і української історії, і культури, і мови, а водночас і знання американської та канадської культур.

3. Встановити систему стипендій, з допомогою яких можна було б спонукати саму молодь вести дослідження щодо методики навчання українознавства, особливо щодо можливостей творчого розвитку української культури.

У липні 1972 Джеймса Бонда в Києві не було

Павло Мількович

На початку липня 1972 в Києві відбувся Дев'ятий міжнародний з'їзд геронтологів — науковців, що вивчають проблеми старіння. В цьому з'їзді взяло участь понад 3 000 осіб із сорока чи й більше країн світу і прочитано майже 700 наукових доповідей.

Те, що міжнародний з'їзд геронтологів відбувався в столиці України, зовсім зрозуміле, коли згадати, що Київський геронтологічний інститут вважається сьогодні передовим центром дослідів цієї галузі медичних наук у Радянському Союзі. Колишній президент Академії наук УРСР Олександр Богомолець скликав, мабуть, першу в світі конференцію, присвячену проблемам старіння ще 1938 року в Києві. Його учні і послідовники продовжують наукову діяльність у цій ділянці по нинішній день.

Проте, ні проблеми старіння, ні опис наукових розмов, що відбувалися в київському Палаці культури від 2 до 7 липня 1972, не є темою цього нарису. Тут мова йтиме про події, що відбувалися «за кулісами» з'їзду: на вулицях, у готельних кімнатах та в поліцейських канцеляріях Києва в той час, коли учасники і гості слухали доповіді з ділянки геронтології.

Ці події на перший погляд нагадують пригоди героя романів Івана Флеммінга — уявного агента британської розвідки Джеймса Бонда. Але це тільки на перший погляд. Бо коли Джеймс Бонд заклопотаний рятуванням принаймні половини земної кулі перед її знищенням або загарбанням, то на початку липня 1972 року цілий штаб справжніх, не уявних, агентів Комітету державної безпеки при Раді міністрів СРСР (КГБ) добився визначного успіху: не допустив одного радянського науковця на міжнародний з'їзд геронтологів.

Об'єктом цієї, хоч і вдалої, проте коштовної і сумнівної вартости поліцейської операції був російський генетик Жорес Медведєв, який живе в Обнінську (80 кілометрів від Москви).

Американський учений д-р Ленард Гейфлик, професор медичної мікробіології в Стемфордському університеті в Каліфорнії, особистий приятель Медведєва, беручи участь у київському з'їзді, зібрав матеріали про київські пригоди Жореса Медведєва і після повороту до Сполучених Штатів Америки видав їх у формі 12-сторінкового машинописного документу.

Розповсюдження цього документу після закінчення з'їзду, як пояснює д-р Гейфлик, було виявом протесту проти поліцейського втручання у міжнародне наукове спілкування. Правда, Гейфлик і декілька інших учасників з'їзду, які знали, що сталося з Медведевим, були готові — при допомозі кількох сот учасників, які тоді про це ще не знали — зірвати з'їзд. До цього не дійшло, коли закордонні приятелі Медведева дізналися, що після несподіваного зникнення з Києва він живий і здоровий, і вони усвідомили, що радянські організатори з'їзду і так не спроможні уможливити Медведеву участь у з'їзді проти волі відповідних органів, а одвертий вислів обурення під час з'їзду пошкодив би майбутнім міжнародним зв'язкам геронтологів з їхніми колегами в СРСР. Крім цього, сам Жорес Медведев після закінчення з'їзду заперечив Гейфлика в правильності рішення західних колег.

Згідно з документом, що його опублікував д-р Гейфлик, організаційна комісія Міжнародної асоціації геронтології запросила Медведева прочитати доповідь на Дев'ятому з'їзді в Києві. Запрошення підписав член Академії медичних наук СРСР професор Дмитро Федорович Чеботарьов. Але згодом Організаційний комітет СРСР відкликав це запрошення, мотивуючи своє рішення тим, що між доповідачами було надто велике число радянських науковців у порівнянні до іноземних; до того ж, мовляв, Медведев, декілька років тому змінив курс своїх дослідів. (Це останнє, пише Гейфлик, Медведев і ті, хто знають його роботу, заперечують).

Медведев все таки ухвалив собі бути в Києві під час з'їзду: щоб зустрітися з своїми колегами і послухати деякі доповіді. Для цього він вирішив використати свою відпустку.

Перед самим виїздом з Обнінська до Медведева подзвонив місцевий представник КГБ і сказав, що хоче бачити його в справі заяви про дослідну поїздку до Лондону. Медведев раніше робив заходи, щоб поїхати на деякий час до Англії, але без успіху. Цим разом представник КГБ натякав, що нова заява в цій справі може бути вирішена позитивно. Хоч Медведеву вже було спішно їхати до Києва, він зустрівся з агентом КГБ, але скоро переконався, що той його обдурих: замість говорити про можливість виїзду до Лондону, агент тільки випитував Медведева про його пляни в Києві.

З'їзд геронтологів мав початися в неділю, 2 липня. День перед тим, у суботу, Медведев був у Києві і там мав зустріч з деякими закордонними науковцями. У неділю Медведев пробув декілька годин з Гейфликом і його дружиною, а біля четвертої години по полудні вони втрійку повернулися до кімнати Гейфликів у готелі «Москва», постерігши при тому, що за ними стежать. У своєму документі Гейфлик згадує, що мужчина, який ішов за ними, увійшов з ними до вінди в готелі, але відразу не хотів сказати операторові на якому поверсі він хоче вийти. Щойно коли Гейфлик сказав

операторові свій поверх (п'ятий), підозрілий чоловік пробурмотів: «одинадцятий», — але, як пише Гейфлик, «він вийшов на нашому поверсі, на п'ятому».

Медведев взяв свій портфель з кімнати Гейфликів і домовився з ними про зустріч наступного дня.

Але наступного дня Медведева в Києві вже не було. Замість зустрічі, Гейфлик одержав телеграму від Медведева такого змісту: «Дістав вашого листа тиждень тому. Дякую. На жаль, не зможу приїхати до Києва через перевантаження роботою. Привіт усім спільним друзям. Жорес Медведев».

У документі, що його опублікував Гейфлик, є фотокопія цієї телеграми. Вона сама собою цікава: адреса відборця написана по-російськи, кирилицею; текст по-англійськи, латинкою; пояснення на блянку — російськи, тільки один рядок по-українськи: «Дрогобицька міська друкарня, 1969. Зам. Но. 81 — 48000x100».

Ця телеграма надійшла з Обнінська і на перший погляд виглядала Гейфлику зовсім незрозумілою, бо день перед тим він особисто бачився з Жоресом Медведевим. Але, як потім виявилось, це був трюк, до якого вдався Медведев, щоб якимось чином повідомити своїх приятелів про свій непередбачений виїзд з Києва. Він вислав ще й другу телеграму до іншого науковця, в якій виправдувався, що не зможе приїхати до Києва, бо «перешкоджений проф. Р. Кіднапером» (текст цієї телеграми був писаний по-англійськи, так що відборець зрозумів: мова про «[Р]осійського викрадача», який перешкодив Медведеву залишитися в Києві).

Телеграми надійшли до Києва в понеділок, 3 липня, й у вівторок, 4 липня. У вівторок, пише Гейфлик, 15 учасників з'їзду зійшлися й ухвалили розпочати якусь акцію, щоб повернути Медведева до Києва, принаймні на останні дні з'їзду. В середу, 5 липня, Гейфлик, як речник групи 15-ох, відбув зустріч у справі Медведева з академіком Д. Ф. Чеботарьовим, з В. М. Верхратським — генеральним секретарем радянського організаційного комітету з'їзду, та з В. В. Фролькісом — головою програмової комісії.

Верхратський твердив, що не знає, чому Медведев виїхав з Києва і запевняв Гейфлика, що Медведев може зустрічатися з колегами в українській столиці так довго, як він не буде цього робити у залі, де відбувається з'їзд.

«З нашої розмови стало зовсім ясно, — пише Гейфлик, — що радянська делегація дуже занепокоєна можливістю прилюдного вияву обурення з приводу зникнення Медведева і будь-яка демонстрація може мати потані наслідки. Маючи це на увазі і турбуючись майбутньою долею Медведева, я поклав собі вимогти від радянських науковців обіцянку, що вони використають свої впливи з метою запобігти евентуальним труднощам Медведева, а я із свого боку відмовлю прупу 15-ох від публічних демонстрацій».

До Києва Медведев так і не повернувся. Але з своїми західними колегами він зустрівся, і то кількакратно й вільно

— в Москві, куди вони приїхали з Києва після закінчення з'їзду, в суботу, 8 липня. У Москві Гейфлик телефоном зв'язався з Медведевим, і той приїхав через кілька годин. Тоді власне Медведев з'ясував обставини, в яких його викрали чи пак вилнали з Києва.

У неділю, 2 липня, вийшовши в готелевої кімнати подружжя Гейфликів, Медведев пішов на пошту, щоб надати пакет. На пошті, старший чоловік, що стояв за Медведевим у черзі, шепнув, що за ним (Медведевим) стежать мужчина і жінка, які втримують між собою зв'язок через радіо. Подібне стеження, пояснює Гейфлик, звичайно віщує швидкий арешт. Це значить, що за людиною стежить не одна-дві особи, а декілька, усі в радіозв'язку між собою, так що арешт можна здійснити в найбільш вигідний момент.

На пошті Медведева не арештували. Він вільно пішов у напрямі Палацу культури, де саме мав розпочатися з'їзд, бо в кишені в нього був квиток на вступ, що він його дістав від приятеля. Яких 200 метрів від Палацу культури п'ять чи шість осіб у цивільному обступили Медведева і наказали йому йти з ними. Він побачив поблизу міліціонера, який не реагував на схоплення. Медведев вимагав від цивільних якихсь документів, але безуспішно. Тому що саме надходила група учасників з'їзду, «цивільні» силоміць упахали Медведева до «Волги» і поїхали: до будинку міліції Московського району Києва.

У міліції Медведева найперше обвинуватили в порушенні громадського порядку й у вчиненні опору проти арешту. Після двогодинного допиту Медведеву вдалося довести, що він громадського порядку не порушував, прямуючи на з'їзд геронтологів, бо в повідомленні про з'їзд запрошували усіх експертів у цій галузі науки; крім того, Медведев мав особисте запрошення, підписане Чеботарьовим. Щодо опору проти арешту, Медведев пояснив, що він чинив опір усний, не фізичний, бо не знав, хто є ті люди, що його притримали: ніяких документів вони не хотіли йому показати.

Далі кагебісти обвинувачували Медведева в тому, що він хотів увійти в залу з'їзду під фальшивим прізвищем, бо в нього в кишені був квиток, що він його дістав від когось іншого. Медведев пояснив, що цей квиток, як звичайний квиток до театру, не має прізвища власника, а крім того, він до залі не дійшов і квитка не вжив, так що не можна закидати порушення закону. Медведев пробував також перестерегти слідчих, що його зникнення, під час міжнародного з'їзду може викликати неприємності для режиму. На це один з слідчих відповів йому: «Ніяких неприємностей не буде. Коли хтось почне щось говорити, його втихомирять». Тут Медведев додав, що академік Чеботарьов може мати неприємності, і це спонукало слідчих вислати когось до залі з'їзду.

Через 40 хвилин посланець повернувся, і слідчий запитав Медведева: «Що ви скажете на те, як ми вам запропонуємо виїхати з Києва».

Почувши це, Медведев заспокоївся, бо, як він пізніше сказав своїм західнім колегам, до того часу думав, що його чекає 10—15 днів арешту, а то й гірше. Якби йому довели опір проти арешту, за це він міг би відсидіти рік у в'язниці. Тепер він запропонував своїм слідчим, що буде мовчати про інцидент, якщо йому дозволять піти до залі, де відбувається з'їзд. Він доводив, що вони не мають права викидати його з Києва, і попередив їх, що коли його таки усунуть, то він про все розповість своїм знайомим. Але ті й слухати не хотіли, а запитали Медведева, чи він хоче квиток на потяг, чи на літак.

Медведев вибрав потяг, бо було пізно і падав дощ. Через короткий час Медведеву принесли його багаж, хоч перед тим він відмовився сказати слідчим, де попередньої ночі ночував (це було у приватному помешканні його знайомих, і там були його речі). Слідчі дали до диспозиції Медведеву машину і в товаристві, як він казав, «трьох моїх нових друзів», повезли до потягу. По дорозі кагебісти вели з Медведевим приемну розмову. Він зауважив, що принаймні один з них був не з Києва, а з Москви, бо, проїжджаючи головними вулицями Києва, цей кагебіст з погордою заявив, що їм не рівнятися до вулиці Горького в Москві. В авті не обійшлося і без розмов про проблеми старіння. Чекісти питали, чи пиття і курення впливає на довготу життя. Медведев сказав, що як геронтолог він сам не п'є і не палить, бо вважає, що це скорочує життя людини. Тоді один з ескорти згадав, що д-р Чеботарьов також геронтолог, а багато палить.

Розповідаючи про все це своїм колегам з Заходу в Москві, Медведев з дотепом додав: «Як бачите, я не маю причин нарікати, що виїхав з Києва без дискусій на геронтологічні теми».

Так, чималою витратою людської енергії, грошей і за допомогою сучасних засобів зв'язку радянським органам безпеки вдалося не допустити одного науковця на науковий з'їзд.

Гейфлика ще цікавило, яку ролю в цьому всьому грав академік Дмитро Чеботарьов, директор Київського геронтологічного інституту при Академії медичних наук СРСР?

Медведев згадав, що напередодні з'їзду, в суботу, 1 липня, він бачився з акад. Чеботарьовим. Чеботарьов тоді сказав Медведеву, що він може бути на з'їзді, але «неможливо» дозволити йому брати участь в офіційних пленарних сесіях. Медведев безуспішно протестував проти цього і врешті заявив своє рішення взяти участь у відкритті з'їзду. Але Медведев не вважає, що Чеботарьов був тим, хто розпочав поліцейську операцію проти нього. Він пояснив, що академік А. В. Снежевський, член Організаційного комітету з'їзду геронтологів, був головним спричинником заборотення Медведева в лікарню для розумово хворих 1970 року. А Снежевський є безпосереднім зверхником Чеботарьова.

Засудження Данила Шумука

Нью-Йорк. — У зв'язку з повідомленням агентства Ройтер про вирок в судових процесах на Україні Пресою служба ЗП УГВР подала докладніші інформації про засуджених і вирок, виправляючи водночас із цим подані в цьому повідомленні неточності щодо прізвищ. Згідно з цими інформаціями, процес над 58-літнім, а не (як подає Ройтер) 70-літнім Данилом Шумуком, був розпочатий у Києві 5 липня ц. р. й у його висліді він був засуджений на десять років ув'язнення в таборах суворого режиму і п'ять років заслання. Для Данила Шумука це вже четвертий вирок: досі він перебував цілих 27 років у польських і радянських тюрмах і концтаборах. Родом із Західної України, Данило Шумук був колись членом Комуністичної Партії Західної України і відсидів 7 років у тюрмі, як в'язень польської дефензиви. Звільнений, під час другої світової війни перебував у армії і, попавши 1942 року в полон, втік й увійшов у зв'язки з українським підпіллям. У 1945 році Шумука арештували органи НКВД, він був засуджений на 10 років ув'язнення в конц-

таборах. Звільнений у 1956 році, жив у Дніпропетровському, був арештований знову в 1957 році і після відмови стати сексотом між політичними в'язнями, що йому пропонував майор КГБ Свердлов, Данило Шумук був засуджений знову на десять років. Після відбуття цього строку мав труднощі з дозволом на перебування у Києві, але згодом одержав його і в 1969 році одружився з Надією Світличною, з якою мають сина Ярему. Судили тепер Д. Шумука на основі статті 62 Карного Кодексу УРСР, як автора більшої праці про сталінські концтабори під час і після другої світової війни з насвітленням системи знущань і побуту в цих таборах. Процес Д. Шумука був першим із процесів заарештованих з т. зв. київської групи. Після нього були суджені — учитель Олександр (а не Лев, як подано в повідомленні Ройтер) Сергієнко, арештований 12 січня ц. р., і Володимир Рогицький (не Роман Ракицький), також з-поміж арештованих у січні 1972 року. Обох засуджено до ув'язнення в таборах суворого режиму — кожного на п'ять років.

Утретє десять років ув'язнення для Юрія Шухевича

Москва. — Пресове агентство Юнайтед Пресс Інтернешенел повідомило з достовірних джерел, що у вівторок 12 вересня радянський суд засудив Юрія Шухевича на дальших десять років каторги, а радянська таємна поліція заарештувала під закидом «антирадянської пропа-

ганди і агітації» відомого економіста Красіна. У повідомленні згаданого пресового агентства дослівно сказано: «Радянська таємна поліція заарештувала у вівторок лідера дисидентської опозиції та засудила сина колишнього націоналістичного провідника на каторжну працю —

інформують з достовірних джерел. Поліція заарештувала економіста Віктора Красіна, обвинувачуючи його в «антирадянській агітації і пропаганді» — подають з достовірних джерел. Засуд може принести йому десять років в'язниці та додаткових п'ять років сибірського заслання. Красін повернувся до Москви тільки рік тому, відбувши два роки сибірського заслання. Він був керівним речником

дисидентського руху та членом Комітету оборони прав людини. З інших джерел повідомляють, що український суд у вівторок 12 вересня ц. р. засудив Юрія Шухевича на десять років каторги за нібито націоналістичну активність. Шухевич є сином українського націоналістичного провідника за часів війни та вже відбув двадцять років у радянському таборі каторжної праці».

Арештовано Євгена Пронюка, співробітника АН УРСР

Нью-Йорк — 3. 10. 1972. (Пресова служба УГВР). З України надійшла вістка, що 6 липня ц. р. органи КГБ арештували на вулиці в Києві Євгена Пронюка, наукового співробітника Інституту філософії Академії наук УРСР. Причина арешту точніше не відома. Проте, за даними збірки документів українського самвидаву, що появилася на еміграції в 1970 році у видавництві «Сучасність» п. н. «Українська інтелігенція під судом КГБ», прізвище Пронюка згадувалося на процесі Я. Геврича, І. Геля та Ярослави Менкуш у Львові в березні 1966 року. Тоді ж таки Пронюка знижено з посади молодшого наукового співробітника Інституту філософії Академії наук УРСР на бібліотекаря. Причиною цього були

нібито його зв'язки із судженими тоді українськими патріотами.

Одержано також інформацію, що арештований 12 січня ц. р. в Києві інженер Олександр Сергієнко був засуджений на початку червня ц. р. не на п'ять років ув'язнення, як було подано раніше, а на сім років таборів суворого режиму і три роки заслання. На доповнення до попередніх інформацій про процес Данила Шумука в Києві 5—7 червня ц. р. тепер стало відомо, що його судив обласний суд у Києві і його обвинувачували м. ін. також у поширюванні писань Івана Дзюби та Мілована Джіласа. Шумука засудили на десять років ув'язнення в таборах суворого режиму та на п'ять років заслання.

Суд над Іриною Стасів-Калинець та Іваном Гелем, арешт Ігоря Калинця

Нью-Йорк — 14. 9. 1972. (Пресова служба ЗП УГВР). Згідно з одержаними тут вістками з України, наприкінці липня і на початку серпня відбувся у Львові суд над арештованими на весні ц. р. Іриною Стасів-Калинець і Іваном Гелем. Ірину Калинець засудили на 6 років ув'язнення і три роки заслання,

а Геля на 10 років в'язниці і 5 років заслання. Разом із ними засудили, як про це вже було повідомлення, мистця Стефанію Шабатуру на 5 років ув'язнення і три роки заслання.

Ірина Стасів-Калинець — дружина одного з найвидатніших українських поетів молодшої генерації Ігоря Калинця. Її, як й

Івана Геля, судили за 62 ст. Карного кодексу УРСР, що називається «Антирадянська агітація і пропаганда»; у ній говориться, що ті, хто таку пропаганду веде з метою послабити радянську владу, підлягають карі позбавлення волі на час від 6 місяців до 7 років та заслання від 2 до 5 років або карі самим засланням на час від 2 до 5 років. З цього видно, що Ірині Калинець присудили майже найвищий вимір карі. Якщо йдеться про Івана Геля, то його покарали ще суворіше, як такого, що вже був засуджений у 1966 році на 3 роки таборів суворого режиму і свою кару відбув у Мордовських таборах примусової праці. Гель працював слюсарем Львівського електровакуумного заводу і рівночасно навчався на історичному факультеті Львівського університету.

Рівночасно з вісткою про суд над Іриною Калинець, Стефанією Шабатурою та Іваном Гелем надійшла інформація, що у Львові заарештували Ігоря Калининця і сестру Геля, Калинець відомий як автор збірок поезій, поширених також на еміграції.

На початку серпня органи КГБ провели знову обыски квартир деяких колишніх українських політичних в'язнів.

Дружина засудженого на 10 років ув'язнення Юрія Шухевича залишилася сама з двома дітьми в Нальчику. Її адреса, подана «Хронікою поточних подій» (ч. 26 від 18 серпня ц. р.), така: Валентина Троценко, Нальчик, Советская ул. 83, кв. 13, СРСР.

21 вересня ц. р. кінчається строк 25-річного ув'язнення Катерини Заридької-Сороки.

Шостий випуск «Українського вісника»

Гельсінки (УІС «Смолоскип»). Тут одержано повідомлення, що на Україні появилася VI випуск самвидавного журналу «Український вісник». Ціле число цього випуску присвячене найновішим арештам, репресіям, судам і оборонній акції заарештованих і ув'язнених українських інтелектуалів. На Заході перевидано чотири випуски «Українського вісника». Також були опубліковані тільки уривки з V випуску. Один примірник «Українського вісника» (V випуск, який доставив до в-ва «Смолоскип») був майже цілком знищений під час перевозу. VI випуск «Українського вісника» появилася на Україні саме в той час, коли ті особи, яким органи КГБ закидають співавторство і видання цього журналу, були заарештовані і перебували в тюрмі. Новий випуск «Українського вісника», згідно з одержаними тут інформаціями, набув більшого

розповсюдження, ніж чотири попередні.

Світова преса, широко інформуючи про чергові арешти на Україні на початку 1972 року, зазначала, що одною з причин цих арештів було саме намагання режиму припинити появу «Українського вісника». Відомо, що могутня поліційна радянська система здібна на найрадикальніші заходи, включно до тортур, шантажу, масових арештів і навіть фізичного знищення. І багатьох, не тільки скептиків, але й щирих патріотів, опанував страх: чи такі окупантові не вдасться придушити започаткований у 1960-их роках національний процес, чи на четвертому і п'ятому випуску не закінчиться поява самвидавного періодичного видання України.

Поява шостого числа «Українського вісника» є доказом, що ворогові навіть його найбільш витонченими методами не вда-

лося зламати духа українського патріотизму, руху опору проти всього шовіністичного і антилюдського. Березневий шостий випуск «Українського вісника» є найкращим свідомством, що активна боротьба за ідеали національної свободи й людської гідності продовжується. Про незнищимість цих ідеалів заявляє один з авторів «Українського вісника», образно влєвняючи, що — «Дніпра зупинити не можна».

Шостий випуск «У.В.», присвячений арештам і обыскам у січні-березні 1972, містить матеріяли, зв'язані з справою Валентина Мороза, продовження відповіді В. Чорновола на брошуру Богдана Стенчука з обороною праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», документацію про русифікацію шкільництва України, спогади Михайла Сороки про життя політв'язнів у концтаборах та широку документацію про свавілля КГБ та про нищення партією та державним апаратом україн-

ських історично-культурних цінностей.

Особливу увагу звертають на себе: рапорт Даденкова, міністра вищої і спеціальної середньої освіти УРСР про русифікацію вищого шкільництва та обвинувачення широкого кола української інтелігенції, робітництва та селянства в націоналізмі, яким терміном визначається все, що зв'язане з українською культурою, мовою, традицією, прапненням до національної свободи та людської гідности.

Продовжуючи інформувати українських патріотів проти московського геноциду і шовінізму на Україні, шостий випуск «Українського вісника» є відблиском великої трагедії, що її переживає сучасна Україна, але й доказом того, що завдані ворогом знищення, терор — викликають опір; що на місце заарештованих стають нові автори, відважні й мужні, що продовжують боротьбу за найвищі ідеали.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Мовчати не сміємо!

Під таким наголовком тижневик «Новий шлях» (ч. 38, Вінніпег, 16 вересня 1972) помістив алярмуючу статтю, не підписану — отже редакційну, про загрозу —

«... намагань купки наших москвофілів, тепер дещо перемацьльованих на модерно, створити організовану промосквофільську групу серед нашої еміграції і три її помочі поширювати просовєтську пропаганду...»

Мова йде про нібито якусь «політичну нараду» («Н.Ш.»), яка мала відбутися 10 серпня ц. р. в Мюнхені, в якій і я — названо анонімно як «один з відомих українських науковців, який теж із зовсім незрозумілих при-

чин» («Н.Ш.») — мав брати участь. Ця нарада —

«... до глибини стурбувала цілу нашу громадськість, викликала гарячі і схвильовані коментарі та заставила всіх поінформованих глибоко задуматися над поступками деяких людей і середовищ...» («Н.Ш.»).

Одним із організаторів цієї «авантюри» («Н.Ш.») мав бути д-р Атанас Фіголь, «голова конгресу політичної думки» («Н.Ш.»). Стаття б'є на сполох і перестерігає українське громадянство перед прядучою небезпекою.

Читаючи те все, просто не хочеться вірити, що така провокація могла появитися на сторінках газети, що є виразником

одного політичного і громадсько-середовища у Канаді. Залишаючи на боці розгляд мотивів, якими керувалася редакція «Н.Ш.», містячи ці неправдиві інформації, хочу піти за закликом: «Мовчати не сміємо!» — хоча мене в статті не названо — подаю до загального відома наступні факти:

Під час мого перебування на викладах УВУ на початку серпня ц. р. до мене потелефонував д-р А. Білінський, що переїздом через Мюнхен є д-р Тома Лапичак. Він хотів би зустрітися з деякими особами, теж і зі мною. Але його перебування часом дуже обмежене, і тому він просить, щоб я прийшов на спільну зустріч у редакції «Українського самостійника» в четвер о третій год. по полудні. Д-р Лапичак мій добрий знайомий ще з університетських часів у Кракові, і я погодився.

У четвер, 10 серпня по полудні, я зустрів д-ра Фіголя в приміщеннях УВУ і запитав його, чи й він йде на зустріч з д-ром Лапичаком. Відповідь була, що він не вибрався, але радо послужить мені своїм автотом, тим більше, що ми мали ще до полагождення деякі справи в місті. Ми вибралися втрійку (була ще одна особа), полагодили нашу справу і щойно біля години п'ятої ми обидва зайшли до редакції «Українського самостійника». Застали там кілька осіб у товариській розмові при каві. Розмова йшла на особисті, культурні і політичні теми. Ніякої доповіді д-ра Лапичака і найменшого натяку на характер нашої зустрічі як «політичної наради» («Н.Ш.») я не почув.

На підставі цих фактів стверджую:

1. У ніякій «політичній нараді» 10 серпня 1972 «на Стахусі» («Н.Ш.») в Мюнхені я, а також д-р Фіголь, не брали участі. Це була звичайна в культурному світі зустріч знайомих осіб. Треба дивуватися, що знаходяться у нас особи чи середовища, які приватні зустрічі людей стараються публічно дискредитувати, виставляючи їх як «політичні наради» («Н.Ш.») і розправляються з політично невеликими їм особами тенденційними і неправдивими вигадками.

2. Д-р Атанас Фіголь не був співорганізатором цієї зустрічі (як твердить «Н.Ш.») і не йому «удалось притягнути» («Н.Ш.») мене. Навпаки, я притягнув його.

3. Закиди, що їх редакція «Н.Ш.» підносить проти заторкнутих осіб є неправдиві. Вони приносять не тільки цим особам шкоду очорнення, але найголовніше: таке легковажне і неперевірене міцнення таких інформацій не менше, ніж «кагебівські начальнікі... розбиває нашу громадськість з середини» («Н.Ш.»), — бо воно нищить взаємодовіря і взаємоповагу між нами, тобто базу всякої громадської співдії.

Хочу вірити, що редакція «Нового шляху» у Вінніпезі впала жертвою неправдивої інформації і схоче назвати її автора (чи авторів) і так направить — хоч якоюсь мірою — цю велику шкоду, що її цілій українській спільноті завдала названа стаття.

Справді: мовчати не сміємо!

Володимир Кубійович
Сарсель, 29 вересня 1972.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 5 *Роман Бабовал*. Уривки для Аппе-Маміе.
- 9 *Емма Андієвська*. Роман про добру людину (V).
- 41 *Олег Коверко*. Із нових поезій.
- 44 *Кирило Митрович*. Портрет Сковороди.
- 56 *Григорій Грабович*. Нові масштаби в поезії Павла Тичини.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 80 *Олександр Солженіцин*. Мистецтво — в ім'я людини.

СПОГАДИ

- 92 *Володимир Рудницький*. Із спогадів нотаря (III).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 106 *Юліош Мерошевський* про українсько-польські взаємини.
- 111 *Всеволод В. Ісайв*. Виховні напрямки і подвійне довкілля.
- 118 *Павло Мількович*. У липні 1972 Джеймса Бонда в Києві не було.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 123 Засудження Данила Шумука. — Утретє десять років ув'язнення для Юрія Шухевича. — Арештовано Євгена Пронюка, співробітника АН УРСР. — Суд над Іриною Стасів-Калинець та Іваном Гелем, арешт Ігоря Калинця. — Шостий випуск «Українського вісника».

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

- 126 Мовчати не сміємо! (*Володимир Кубійович*).

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1972 рік

одно число: річно:

| | | |
|-----------|------|---------------|
| Австралія | 0.90 | 9.— дол. |
| Австрія | 26.— | 260.— шил. |
| Англія | 0.40 | 4.— фун. |
| Аргентина | 1.80 | 18.— пез. |
| Бельгія | 55.— | 550.— бфр. |
| Бразилія | 1.80 | 18.— н. круз. |
| Венесуела | 1.50 | 15.— ам. дол. |
| Голляндія | 4.— | 40.— гул. |
| Канада | 1.50 | 15.— к. дол. |
| Німеччина | 4.— | 40.— нм |
| США | 1.50 | 15.— ам. дол. |
| Франція | 6.— | 60.— ффр. |
| Швейцарія | 4.80 | 48.— шфр. |

Додаткові кошти пересилання
нашого журналу летунською
поштою до Канади і США
становлять 8.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників
і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу,
виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Aus-
landsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі пріз-
вища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи уне-
можливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.*

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 222 78-809

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiевська

Г Е Р О С Т Р А Т И

(роман)

Книжка має 500 сторiнок. Цiна 7 долярiв;
у Нiмеччинi — 25 нiм. марок.



Збiрка документiв про русифiкацiю на Украiнi:

**МОЛОДЬ ДНIПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБI ПРОТИ РУСИФIКАЦIЇ**

Збiрка мiстить «Лист творчої молодi Днiпропетровського»
i три статтi з днiпропетровських газет.

Цiна: 1 доляр; у Нiмеччинi — 3,50 нiм. марок.



З перекладної поезiї появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХIВ'Я МАЧУ ШЧУ

У перекладi Вiри Вовк, з iлюстрацiями Слави Геруляк.

Цiна: 2,80 долярiв; у Нiмеччинi — 9 нiм. марок.
Цени в iнших краiнах — рiвновартiсть амер. доляра
з перерахунку на мiсцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.

digitized by ukrbiblioteka.org